

Engels, F.

Over het boerenvraagstuk

www.MinisterieVanPropaganda.org

OVER HET BOERENVRAAGSTUK

OVER HET BOERENVRAAGSTUK

FRIEDRICH ENGELS

Friedrich Engels

OVER HET
BOERENVRAAGSTUK

Uitgeverij Pegasus

Amsterdam MCMLXXIII

Oorspronkelijke titel: Zur Bauernfrage

Boekverzorging en omslag: Robert Metz

Eerste druk 1973

Copyright Nederlandse uitgave: Pegasus, Amsterdam

ISBN 906143 1174

In deze uitgave zijn enkele werken van Friedrich Engels opgenomen, waarin hij de houding van de proletarische partij ten aanzien van de boeren behandelt. Ofschoon in de belangrijkste kapitalistische landen het deel van de beroepsbevolking, dat in de agrarische sektor werkzaam is, aanzienlijk is gedaald — in Nederland b.v. tot ongeveer 7 procent van de totale bevolking — blijven de door Engels aan de orde gestelde vraagstukken van grote principiële en praktische betekenis. De druk, die door de monopolies op deze groepen wordt uitgeoefend, is bijzonder sterk geworden en is na de vorming van de EEG nog toegenomen. Bovendien zijn de uiteenzettingen van Engels tevens van belang om de marxistische houding ten opzichte van de andere middenklassen te leren kennen.

Marx en Engels hebben steeds grote aandacht besteed aan het vraagstuk van de bondgenoten van de arbeidersklasse en achtten het van enorm belang de middenklassen te winnen voor de socialistische ideeën. In het bijzonder was daarbij het oog gericht op de plattelandsbevolking, die toen in vele landen de helft of meer van de totale bevolking uitmaakte.

In de sociaal-democratische partijen werd in de negentiger jaren van de vorige en het begin van deze eeuw veel gesproken over de tactiek, die ten aanzien van de middenklassen en vooral ten aanzien van de boeren moest worden gevolgd. Deze discussies leidden tot het opstellen van agrarische programs, die o.a. in verband met verkiezingsacties van betekenis waren.

Engels wees er in zijn werken steeds op, dat de socialistische partijen de belangen van de boerenmassa's moeten verdedigen en dat ze zich niet moeten beperken tot een optreden ten bate van de landbouwproletariërs, maar ook gedifferentieerde eisen moeten stellen ten behoeve van de verschillende groepen op het platteland. Maar terzelfder tijd nam hij scherp stelling tegen

opportunistische en revisionistische opvattingen, die met name in de Duitse sociaal-democratie in die periode de kop opstaken. Er werden allerlei theorieën verkondigd, die de stabiliteit van het boerenbedrijf onder het kapitalisme verzekerd achtten. Anderzijds werden er met het oog op het behalen van verkiezingsuccessen ondoordachte eisen gesteld en vaak ook concessies aan diepgewortelde eigendomsopvattingen gedaan.

In zijn artikel over het boerenvraagstuk in Frankrijk en Duitsland, dat deze uitgave opent en dat tot de fundamentele marxistische werken op dit gebied behoort, heeft Engels niet alleen kritische opmerkingen gemaakt, maar ook zijn en Marx' opvattingen nader uiteengezet. Terwijl de marxisten de belangen van de boeren en van de middenklassen in het algemeen verdedigen, moet aan hen tegelijkertijd hun ware toestand onder het kapitalisme duidelijk worden gemaakt. Het kleine bedrijf wordt door de ontwikkeling van het kapitalisme tot de ondergang veroordeeld en wordt steeds meer onderworpen aan de heerschappij van het monopolistisch georganiseerde kapitaal. Alleen het socialisme kan daarom voor de middenklassen werkelijke perspectieven openen.

Al zijn de omstandigheden sinds Engels schreef aanzienlijk veranderd, de in deze werken neergelegde ideeën blijven hun betekenis behouden, met name waar het gaat om het onderstrepen van de betekenis van het bondgenootschap van de arbeiders, boeren en andere middenklassen in de strijd voor de verdediging van hun directe belangen en voor de socialistische verandering van de maatschappij.

De uitgever

Het boerenvraagstuk in Frankrijk en Duitsland

Geschreven tussen 15 en 22 november 1894.

Voor het eerst gepubliceerd in 'Die Neue Zeit', Stuttgart, XIII, jaargang 1894/1895, eerste deel, blz. 292—306.

Naar Karl Marx/Friedrich Engels, Werke, deel 22, blz. 485—505.

De burgerlijke en reactionaire partijen zijn buitengewoon verwonderd, dat thans plotseling en overal bij de socialisten het boerenvraagstuk aan de orde wordt gesteld. Zij moesten zich liever verwonderen, dat dit niet veel eerder is gebeurd. Van Ierland tot Sicilië, van Andalusië tot Rusland en Bulgarije is de boer een zeer belangrijk bestanddeel van de bevolking, van de produktie en van de politieke macht. Slechts twee Westeuropese gebieden zijn een uitzondering. In het eigenlijke Groot-Brittannië hebben het grootgrondbezit en de grote landbouw de zelfstandig een bedrijf uitoefenende boer geheel en al verdrongen; in het deel van Pruisen dat ten oosten van de Elbe ligt is hetzelfde proces sinds eeuwen aan de gang, en ook hier wordt de boer meer en meer hetzij ‘van de grond verdreven’, hetzij toch economisch en politiek naar de achtergrond gedrongen.

Als een politieke machtsfaktor handhaaft de boer zich tot dusver meest alleen door zijn onverschilligheid, die berust op de afzondering van het leven op het land. Deze onverschilligheid van de grote massa van de bevolking is de sterkste steunpilaar niet alleen van de parlementaire corruptie in Parijs en Rome, maar ook van het Russische despotisme. Maar ze is volstrekt niet onoverkomelijk. Sinds het ontstaan van de arbeidersbeweging heeft het in West-Europa, in het bijzonder daar waar op het platteland de zeer kleine eigendom de overhand had, aan de bourgeoisie bepaald niet veel moeite gekost om in de verbeelding van de boeren de socialistische arbeiders verdacht en gehaat te maken als partageux, als ‘verdelers’, als luie en hebzuchtige stedelingen, die op de eigendom van de boeren spekuleren. De onduidelijke socialistische aspiraties van de Februari-revolutie van 1848² werden spoedig uit de weg geruimd door de reactionaire stembiljetten van de Franse boeren; de boer, die zijn rust wilde hebben, haalde

ook nog uit de schat van zijn herinneringen de legende van de boerenkeizer te voorschijn en schiep het tweede keizerrijk.³ Wij weten allen wat dit ene heldenfeit van de boeren aan het Franse volk heeft gekost; het gaat vandaag nog onder de gevolgen ervan gebukt.

Sinds die tijd is er echter heel wat veranderd. De ontwikkeling van de kapitalistische produktievorm heeft het kleine bedrijf in de landbouw de levensader afgesneden; het raakt in verval en verkommert zonder mogelijkheid tot redding. De concurrentie van Noord- en Zuid-Amerika en Indië heeft de Europese markt overstromd met goedkoop graan, zo goedkoop, dat geen inheemse producent daarmee kan concurreren. Grootgrondbezitter en kleine boer zien beiden evenzeer hun ondergang voor ogen. En omdat beiden grondbezitters en plattelandsmensen zijn, werpt de grootgrondbezitter zich op als voorvechter voor de belangen van de kleine boer, en die aanvaardt — in het algemeen — deze voorvechter.

Ondertussen is echter in het Westen een machtige socialistische arbeiderspartij gegroeid. De verwarde ideeën en gevoelens uit de tijd van de Februari-revolutie zijn duidelijker geworden en hebben zich ontwikkeld en verdiept tot een program, dat aan alle wetenschappelijke eisen voldoet en bepaalde tastbare eisen stelt. Deze eisen worden in het Duitse, Franse en Belgische parlement aan de orde gesteld door een voortdurend toenemend aantal socialistische afgevaardigden. De verovering van de politieke macht door de socialistische partij is vrij dichtbij gekomen. Om echter de politieke macht te veroveren, moet deze partij eerst van de stad naar het land gaan, moet ze een macht worden op het land. Mag zij, die op alle andere partijen voor heeft, dat ze een helder inzicht heeft in het verband tussen de economische oorzaken en de politieke gevolgen, die dus ook al lang de wolfsgeedaante gezien heeft onder de schapevacht van de zich als boerenvriend opdringende grootgrondbezitter — mag zij de boer, die tot de ondergang gedoemd is, rustig in handen laten van zijn valse beschermers, totdat hij van een passieve in een actieve tegen

stander van de industriearbeiders wordt veranderd? En daarmee bevinden we ons midden in het boerenvraagstuk.

I

De plattelandsbevolking, tot welke wij ons kunnen richten, bestaat uit zeer verschillende bestanddelen, die elk weer zeer verschillen in de afzonderlijke streken.

In het westen van Duitsland, zoals in Frankrijk en België, overheerst het kleine bedrijf van keuterboeren, die in meerderheid eigenaars, in minderheid pachters van hun land zijn.

In het noordwesten — in Nedersaksen en Sleeswijk-Holstein — zijn er voornamelijk grote en middelgrote boeren, die het niet zonder knechten en meiden en zelfs dagloners klaarspelen. Zo is het ook in een deel van Beieren.

In dat deel van Pruisen, dat ten oosten van de Elbe ligt, en in Mecklenburg hebben we het gebied van het grootgrondbezit en het grote boerenbedrijf met hoevepersoneel, vaste en losse dagloners, en daartussen kleine en middelgrote boeren in een naar verhouding gering en steeds afnemend aantal.

In Midden-Duitsland worden al deze bedrijfs- en bezitsvormen naar gelang van de plaatselijke gesteldheid in verschillende verhoudingen door elkaar aangetroffen, zonder dat de ene of de andere vorm in een gebied van enige omvang de overhand heeft.

Bovendien zijn er min of meer uitgestrekte landstreken, waar het eigen of gepachte akkerland niet voldoende is voor het onderhoud van het gezin, maar slechts als grondslag dient voor het uitoefenen van een huisnijverheid en deze laatste de anders onbegrijpelijk lage lonen waarborgt, waardoor de produkten tegenover elke buitenlandse concurrentie een vaste afzet verschaft wordt.

Welke van deze sectoren van de plattelandsbevolking kunnen voor de sociaal-democratische partij gewonnen worden? Wij onderzoeken dit vraagstuk natuurlijk slechts in grote trekken; wij nemen alleen de vormen in aanmerking die scherp uitkomen; de ruimte ontbreekt ons om ons bezig te houden met tussenlagen en

gemengde agrarische bevolkingen.

Laten wij beginnen met de kleine boer. Niet alleen is hij voor West-Europa in het algemeen van alle boeren de belangrijkste, maar hij verschaft ons ook een voor het gehele vraagstuk kenmerkend geval. Hebben wij duidelijkheid bereikt ten aanzien van onze houding tegenover de kleine boer, dan hebben wij alle aanknopingspunten om onze houding te bepalen tegenover de andere bestanddelen van de plattelandsbevolking.

Onder kleine boer verstaan wij hier de eigenaar of pachter — en vooral de eerste — van een stukje grond, dat niet groter is dan hij in de regel met zijn eigen gezin kan bebouwen en niet kleiner is dan nodig is om het gezin te voeden. Deze kleine boer is dus, zoals de kleine handwerker, een arbeider, die zich van de moderne proletariër daardoor onderscheidt, dat hij nog in het bezit is van zijn arbeidsmiddelen; een overblijfsel dus van een verdwenen produktiewijze. Van zijn voorvaders, de lijfeigene, horige of bij grote uitzondering ook vrije, zij het ook aan cijns en herendienst onderworpen, boer onderscheidt hij zich in drieërlei opzicht. Ten eerste doordat de Franse revolutie hem bevrijd heeft van de feodale lasten en diensten, die hij verschuldigd was aan de landheer, en hem in de meeste gevallen, ten minste op de linkeroever van de Rijn, zijn boerenbedrijf als vrij eigen bedrijf heeft overgedragen. Ten tweede doordat hij de bescherming van en de deelneming aan het zichzelf besturende markgenootschap verloren heeft en daarmee zijn aandeel aan het gebruik van de vroeger gemeenschappelijke mark. De gemeenschappelijke mark is hem ontfutseld, deels door vroegere feodale heren, deels door bureaucratische wetgeving, die gebaseerd is op een verlicht Romeins recht. Daarmee is aan de moderne kleine boer de mogelijkheid ontnomen zijn werkvee te voeden zonder gekocht voer. Economisch weegt het verlies van de voordelen die de mark bood ruimschoots op tegen het wegvallen van de feodale lasten; het aantal boeren, die geen eigen werkvee kunnen houden, neemt voortdurend toe. Ten derde onderscheidt de hedendaagse boer

zich door het verlies van de helft van zijn vroegere produktieve werkzaamheid. Vroeger maakte hij met zijn gezin uit zelf-geproduceerde grondstof het grootste deel van de nijverheidsprodukten die hij nodig had; wat verder nog nodig was leverden de burens in het dorp, die naast de landbouw een handwerk uitoefenden en meest betaald werden met ruilartikelen of wederdiensten. Het gezin en nog meer het dorp kon zichzelf onderhouden en produceerde bijna alles wat het nodig had. Het was bijna zuivere produktenhuishouding, geld was bijna in het geheel niet nodig. De kapitalistische produktiewijze heeft daar een einde aan gemaakt door middel van de geldhuishouding en de grote industrie. Maar zoals het gebruik van de mark de ene fundamentele voorwaarde was van zijn bestaan, zo was het industriële neven- bedrijf de andere. En zo zinkt de boer steeds dieper. Belastingen, misoogst, verdeling door vererving en processen drijven de ene boer na de andere naar de woekeraar, het maken van schulden wordt steeds algemener en voor ieder afzonderlijk steeds ingrijpender — kortom, onze kleine boer is zoals elk overblijfsel van een verdwenen produktiewijze reddeloos ten ondergang gedoemd. Hij is een toekomstige proletariër.

In deze hoedanigheid zou hij het oor geheel moeten lenen aan de socialistische propaganda. Maar voorlopig verhindert zijn verstokte bezitsgevoel hem dit nog. Hoe moeilijker de strijd wordt om zijn in gevaar verkerende stukje grond, met des te heftiger vertwijfeling klampt hij zich daaraan vast, des te meer ziet hij in de sociaal-democraat, die spreekt over het overdragen van het grondbezit aan de gemeenschap, een even gevaarlijke vijand als in de woekeraar en de advocaat. Hoe moet de sociaal-democratie dit vooroordeel overwinnen? Wat kan zij de ondergaande kleine boer bieden, zonder zichzelf ontrouw te worden?

Hier vinden wij een praktisch aanknopingspunt in het agrarische program van de Franse socialisten van de marxistische richting, dat des te meer de aandacht waard is, omdat het komt uit het klassieke land van het kleine boerenbedrijf.

Op her congres van Marseille van 1892 werd het eerste agrarische program van de partij aangenomen.⁴ Het verlangt voor de bezitloze *arbeiders* van het platteland (dus dagloners en hoevepersoneel): een minimumloon, vastgesteld door vakverenigingen en gemeenteraden; bedrijfsrechtbanken voor het platteland, voor de helft uit arbeiders bestaande; verbod van verkoop van gemeentegrond en verpachting van de staatsdomeinen aan -de gemeenten, die deze totale eigen en gepachte grond moeten verhuren aan associaties van bezitloze landarbeidersgezinnen om deze gemeenschappelijk te bebouwen, waarbij het verboden is loonarbeiders te gebruiken en onder controle van de gemeente; ouderdoms- en invaliditeitspensioenen, te bekostigen uit een bijzondere belasting op het grootgrondbezit.

Voor de *kleine boeren*, waaronder hier nog speciaal de pachters worden verstaan, wordt geëist: het aanschaffen van landbouwmachines door de gemeente om tegen kostprijs aan de boeren te verhuren; vorming van boerencoöperaties voor de aankoop van mest, draineerbuizen, zaaigoed enz. en voor de verkoop van de produkten; opheffing van de belasting op de eigendomsoverdracht van grondbezit, als de waarde niet hoger is dan 5000 franc; arbitragecommissies naar Iers model om buitensporige pachtprizen te verlagen en om vertrekkende pachters en deelpachters (*métayers*) schadeloos te stellen voor de door hen tot stand gebrachte waardevermeerdering van het stuk land; afschaffing van art. 2102 van de Code civil,⁵ die de landeigenaar een pandrecht op de oogst geeft, en afschaffing van het recht van de schuldeiser om beslag te leggen op de te velde staande gewassen; het vaststellen van een niet voor beslag vatbare inventaris aan landbouwwerktuigen, oogst, zaaigoed, mest, werkvee, kortom van alles wat onontbeerlijk is voor de boer om zijn bedrijf uit te oefenen; herziening van het reeds lang verouderde algemene grondkadaster en in afwachting daarvan lokale revisie in iedere gemeente; ten slotte gratis voortgezet landbouwonderwijs en landbouwproefstations.

Men ziet, dat de eisen die in het belang van de boeren worden

gesteld — die ten gunste van de arbeiders houden ons hier voorlopig niet bezig — niet zeer vergaand zijn. Een deel ervan is elders al gerealiseerd. Voor de arbitragecommissies voor pachters wordt een beroep gedaan op het Ierse voorbeeld. De boerencoöperaties bestaan reeds in het Rijnland. De kadasterherziening is in geheel West-Europa een vaste en vrome wens van alle liberalen en zelfs van de bureaucraten. Ook de overige punten zouden ten uitvoer kunnen worden gelegd, zonder wezenlijke schade te be-rokkenen aan de bestaande kapitalistische orde. Dit eenvoudigweg om het program te karakteriseren; een verwijt is dit niet, integendeel.

Met dit program heeft de partij bij de boeren van de meest verschillende streken van Frankrijk zulke goede zaken gedaan, dat — de eetlust komt immers tijdens het eten — men zich genoodzaakt voelde het nog verder aan te passen bij de smaak van de boeren. Men voelde evenwel, dat men zich daarbij op gevaarlijk terrein begaf. Hoe zou men de boer kunnen helpen, niet de boer als toekomstige proletariër, maar als bezittende boer van heden ten dage, zonder de grondbeginselen van het algemene socialistische program te schenden? Om aan dit bezwaar te ontkomen, liet men de nieuwe praktische voorstellen voorafgaan door een theoretische motivering, die tracht te bewijzen, dat het in het beginsel van het socialisme ligt opgesloten de eigendom van de kleine boer te beschermen tegen de ondergang als gevolg van de kapitalistische produktiewijze, ofschoon men zelf volkomen inziet, dat deze ondergang onvermijdelijk is. Deze motivering en ook de eisen zelf, die in september van dit jaar werden aangenomen op het congres van Nantes, willen wij nu nader bezien.

Deze motivering begint:

‘Overwegende, dat volgens de woorden van het algemene program van de partij de producenten alleen vrij kunnen zijn in zoverre ze in het bezit van produktiemiddelen zijn;

overwegende, dat deze produktiemiddelen weliswaar op industrieel gebied reeds in zodanige mate kapitalistisch gecentraliseerd

zijn, dat ze alleen in gemeenschappelijke of maatschappelijke vorm aan de producenten kunnen worden teruggegeven; dat dit echter — ten minste in het Frankrijk van vandaag — op het gebied van de landbouw geenszins het geval is en dat het produktie- middel, met name de grond, zich veeleer op nog zeer vele plaatsen als individueel bezit in handen van afzonderlijke producenten bevindt;

overwegende, dat, als deze door zeer kleine eigendom gekenmerkte toestand reddeloos ten ondergang gedoemd is (est fatalement appelé a disparaitre), het socialisme deze ondergang toch niet behoeft te versnellen, omdat het toch niet zijn taak is de eigendom te scheiden van de arbeid, maar integendeel deze beide factoren van alle produktie, factoren waarvan de scheiding de slavernij en de armoede van tot proletariërs neergedrukte arbeiders ten gevolge heeft, in dezelfde handen te verenigen;

overwegende, dat, als het enerzijds de plicht van het socialisme is de landbouwproletariërs weer het bezit te geven — in gemeenschappelijke of maatschappelijke vorm — van de grote domeinen, na onteigening van de huidige, de kantjes aflopende eigenaars daarvan, het anderzijds zijn niet minder gebiedende plicht is de zelfwerkende boeren het bezit van hun stukje grond te doen behouden tegenover de fiscus, de woeker en de ingrepen van de nieuw ontstane grote landheren;

overwegende, dat het gepast is deze bescherming uit te breiden tot de producenten, die onder de naam pachters of deelpachters (métayers) grond van anderen bebouwen en die, als ze dagloners uitbuiten, daartoe in zekere mate gedwongen zijn door de op hen zelf uitgeoefende uitbuiting —,

heeft de arbeiderspartij — die, in tegenstelling tot de anarchisten, voor de verandering van de maatschappelijke orde niets verwacht van de toeneming en uitbreiding van de armoede, maar de bevrijding van de arbeid en van de maatschappij in het algemeen slechts verwacht van de organisatie en de gemeenschappelijke inspanningen van de arbeiders zowel van het platteland als van de

steden, van hun verovering van de regerende en van de wetgevende macht — het volgende agrarische program aangenomen, ten einde daardoor alle bestanddelen van de landbouwproductie, alle activiteiten die onder verschillende rechtsvormen de nationale grond produktief maken, tezamen te brengen in dezelfde strijd tegen de gemeenschappelijke vijand: de feodaliteit van het grondbezit.’

Laten wij nu deze ‘overwegingen’ eens wat nader bezien.

Allereerst moet de zin van het Franse program, dat de vrijheid van de producenten het bezit van de produktiemiddelen als voorwaarde heeft, worden aangevuld door de direct daarop volgende: dat het bezit van de produktiemiddelen slechts in twee vormen mogelijk is: hetzij als individueel bezit, welke vorm nooit en nergens algemeen voor de producenten heeft bestaan en elke dag meer onmogelijk gemaakt wordt door de industriële vooruitgang; hetzij als gemeenschapsbezit, een vorm waarvan de materiële en intellectuele voorwaarden reeds door de ontwikkeling van de kapitalistische maatschappij zelf zijn voortgebracht; dat dus voor het *gemeenschappelijk* in bezit nemen van de produktiemiddelen met alle middelen, die het proletariaat ter beschikking staan, gevochten moet worden.

Het gemeenschapsbezit van de produktiemiddelen wordt hier dus als het enige en voornaamste na te streven doel gesteld. Niet alleen voor de industrie, waar het terrein reeds klaargemaakt is, maar in het algemeen, dus ook voor de landbouw. Het individuele bezit heeft volgens het program nooit en nergens algemeen voor alle producenten gegolden; juist daarom, en omdat de industriële vooruitgang het toch doet verdwijnen, heeft het socialisme geen belang bij het in stand houden ervan, wel echter bij het afschaffen ervan; want daar, waar en in zoverre het bestaat, maakt het het gemeenschapsbezit onmogelijk. Wanneer wij ons ai op het program beroepen, dan ook op het gehele program, dat de in Nantes geciteerde zin op zeer belangrijke wijze verandert, doordat het de daarin uitgesproken algemeen-historische waarheid eerst in

het kader plaatst van de voorwaarden, waaronder ze thans in West-Europa en Noord-Amerika alleen een waarheid kan blijven.

Het bezit van de produktiemiddelen door de afzonderlijke producenten geeft heden ten dage aan deze producenten geen werkelijke vrijheid meer. Het handwerk in de steden is reeds geruïneerd, in grote steden als Londen is het zelfs reeds volledig verdwenen en vervangen door grote industrie, zweet-systeem ⁶ en ellendige knoeiers, die van het bankroet leven. De zelf een bedrijf uitoefenende kleine boer is noch in het veilige bezit van zijn stukje land, noch vrij. Hij behoort, evenals zijn huis, zijn hoeve, zijn paar akkers, aan de woekeraar; zijn bestaan is onzekerder dan dat van de proletariër, die ten minste nu en dan rustige dagen heeft, wat bij de gepijnigde schuldslaaf nooit voorkomt. Schrap artikel 2102 van het burgerlijk wetboek, verzeker de boer bij de wet van een niet voor beslag vatbaar bestand aan landbouwwerktuigen, vee enz.; tegen een toestand, waarin hij gedwongen wordt zijn vee 'vrijwillig' zelf te verkopen, waarin hij zichzelf met ichaam en ziel moet uitleveren aan de woekeraar en blij is uitstel van executie te verkrijgen, kunt gij hem niet beschermen. Uw poging om de kleine boer in zijn eigendom te beschermen beschermt niet zijn vrijheid, maar alleen de bijzondere vorm van zijn knechtschap; ze verlengt een toestand, waarin hij kan leven noch sterven; het beroep op de eerste alinea van uw program is hier dus volstrekt niet op zijn plaats.

De motivering zegt, dat het produktiemiddel, met name de grond, zich in het Frankrijk van thans nog op zeer vele plaatsen als individueel bezit in handen van de afzonderlijke producenten bevindt; het zou echter niet de taak van het socialisme zijn de eigendom te scheiden van de arbeid, maar integendeel deze beide factoren van alle produktie in dezelfde handen te verenigen. — Zoals reeds is aangeduid, is dit laatste zo algemeen gezegd volstrekt niet de taak van het socialisme; zijn taak is het veeleer de produktiemiddelen als gemeenschapsbezit over te dragen aan de producenten. Zodra wij dit uit het oog verliezen, leidt boven

staande zin ons direct op een dwaalweg, namelijk daarheen, dat het socialisme geroepen zou zijn de tegenwoordige schijneigendom van de kleine boer aan zijn akkers in een werkelijke eigendom te veranderen, dus van de kleine pachter een eigenaar en van de met schulden beladen eigenaar een schuldvrije eigenaar te maken. Het socialisme heeft er zeker belang bij, dat deze valse schijn van boereigendom verdwijnt; maar niet op deze manier.

In ieder geval zijn we nu zo ver, dat de motivering het ronduit voor de plicht van het socialisme kan verklaren, en wel voor zijn gebiedende plicht, 'de zelfwerkende boeren het bezit van hun stukje grond te doen behouden tegenover de fiscus, de woeker en de ingrepen van de nieuw ontstane grote landheren'.

De motivering draagt hiermee het socialisme als gebiedende plicht op iets te realiseren, wat ze in de vorige alinea voor onmogelijk heeft verklaard. Zij geeft tot taak de zeer kleine eigendom van de boeren te 'behouden', ofschoon ze zelf zegt, dat deze eigendom 'reddeloos ten ondergang gedoemd is'. De fiscus, de woeker en de nieuw ontstane grote landheren, wat zijn ze anders dan slechts de instrumenten, waarmee de kapitalistische produktie deze onvermijdelijke ondergang voltrekt? Met welke middelen 'het socialisme' de boer tegen deze drieëenheid moet beschermen zullen we later zien.

Maar niet alleen de kleine boer moet beschermd worden in zijn eigendom. Het is ook

'gepast deze bescherming uit te breiden tot de producenten, die onder de naam pachters of deelpachters (métayers) grond van anderen bebouwen en die, als ze dagloners uitbuiten, daartoe in zekere mate gedwongen zijn door de op hen zelf uitgeoefende uitbuiting'.

Hier komen we al op een heel zonderling gebied. Het socialisme richt zich heel in het bijzonder tegen de uitbuiting van de loonarbeid. En hier wordt het tot de gebiedende plicht van het socialisme verklaard de Franse pachters te beschermen als ze 'dag-

loncrs *uitbuiten'* — zo staat het er woordelijk! En wel, omdat ze daartoe in zekere mate gedwongen worden 'door de op hen zelf uitgeoefende uitbuiting'!

Hoe licht en gemakkelijk glijdt men naar beneden, als men maar eerst op het hellende vlak is! Als nu de grote en middelgrote boer van Duitsland komt en de Franse socialisten verzoekt zich tot het Duitse partijbestuur te wenden, opdat de Duitse sociaaldemocratische partij hem zal beschermen bij de uitbuiting van zijn knechten en meiden, en zich daarbij beroept op de door woekeraars, belastinginners, graanspekulanten en veehandelaars 'op hem zelf uitgeoefende uitbuiting' — wat zullen zij antwoorden? En wie staat er hun borg voor, dat niet ook onze agrarische grootgrondbezitters graaf Kanitz naar hen toe sturen (die immers ook een op het hunne gelijkend voorstel heeft gedaan om de graan- invoer te nationaliseren) en eveneens om socialistische bescherming vragen voor hun uitbuiting van de landarbeiders, zich beroepend op de 'op hen zelf uitgeoefende uitbuiting' door beurs, rente- en graan woekeraars?

Laten we hier dadelijk bij zeggen, dat onze Franse vrienden het lang zo kwaad niet menen als het lijkt. De bovenstaande alinea moet namelijk alleen gelden voor een heel bijzonder geval, namelijk dit: In het noorden van Frankrijk wordt, evenals in onze suikerbietenstreken, de grond aan de boeren verhuurd met de verplichting tot het verbouwen van suikerbieten onder uiterst lastige voorwaarden: ze moeten de bieten aan een bepaalde fabriek voor een door deze vastgestelde prijs verkopen, ze moeten een bepaald soort zaad kopen, een vastgestelde hoeveelheid voorgeschreven meststof gebruiken en ze worden bovendien nog bij de aflevering schandelijk opgelicht. Dat alles kennen wij in Duitsland ook. Wil men echter dit soort boeren in bescherming nemen, dan moet men dit dadelijk en uitdrukkelijk zeggen. Zoals de zin er staat, in zijn onbegrensde algemeenheid, is hij een directe schending niet alleen van het Franse program, maar van het grondbeginsel van het socialisme in het algemeen, en zijn opstellers

zullen zich niet kunnen beklagen, als deze slordige redactie tegen hun bedoeling in van allerlei kanten wordt uitgebuit.

Tot dezelfde misvatting kunnen de slotwoorden van de motivering leiden, volgens welke de socialistische arbeiderspartij de taak heeft

‘alle bestanddelen van de landbouwproductie, alle activiteiten die onder verschillende rechtsvormen de nationale grond produk- tief maken, tezamen te brengen in dezelfde strijd tegen de gemeenschappelijke vijand: de feodaliteit van het grondbezit’.

Ik ontken ronduit, dat de socialistische arbeiderspartij van enig land de taak heeft, behalve het landbouwproletariaat en de kleine boeren, ook de middelgrote en grote boeren, of zelfs de pachters van grote landerijen, de kapitalistische veehouders en de andere kapitalistische gebruikers van de nationale grond in haar schoot op te nemen. Het kan best zijn, dat de feodaliteit van het grondbezit hun gemeenschappelijke vijand is. Het is mogelijk, dat wij in zekere vraagstukken met hen samengaan, een tijd lang voor bepaalde doeleinden aan hun zijde vechten. Maar in onze partij kunnen wij weliswaar individuen uit elke maatschappelijke klasse gebruiken, maar volstrekt geen groepen met kapitalistische belangen of met die van de bourgeois of de middelgrote boer. Ook hier is het niet zo slecht bedoeld als het er uitziet; aan dit alles hebben de opstellers blijkbaar in het geheel niet gedacht; jammer genoeg is echter de drang naar veralgemening met hen op hol geslagen, en ze mogen er zich niet over verbazen, als men ze bij hun woord neemt.

Na de motivering komen nu de pas aanvaarde aanvullingen van het program zelf. Ze verraden dezelfde oppervlakkigheid in de redactie als de motivering.

Het artikel, volgens hetwelk de gemeenten landbouwmachines moeten aanschaffen en ze tegen de kostprijs aan de boeren moeten verhuren, wordt zo veranderd, dat de gemeenten in de eerste plaats staatssubsidies voor dit doel moeten verkrijgen en in de tweede plaats de machines gratis aan de kleine boeren ter be

schikking moeten stellen. Deze verdere concessie zal de kleine boeren, waarvan de akkers en bedrijfsvoering slechts in geringe mate het gebruik van machines toelaten, beslist niet veel nut opleveren.

Verder:

‘Vervanging van alle bestaande indirecte en directe belastingen door een enkele progressieve belasting op alle inkomens van meer dan 3000 franc.’

Een dergelijke eis wordt sinds jaren in bijna elk sociaal-democratisch program gevonden. Dat deze echter speciaal in het belang van de kleine boeren wordt gesteld is nieuw en bewijst slechts hoe weinig men de draagwijdte ervan heeft berekend. Nemen wij Engeland. Daar bedraagt het staatsbudget 90 miljoen pond sterling. Daarvan wordt 13 Vz tot 14 miljoen opgebracht door de inkomstenbelasting, de overige 76 miljoen voor een klein gedeelte door het belasten van zaken (post, telegraaf, zegels), voor het grootste deel echter loor opslagen op het massaverbruik, door het voortdurend herlaalde afknabbelen, in kleine, onbemerkbare, maar tot vele miljoenen oplopende bedragen, van het inkomen van alle inwoners, in hoofdzaak evenwel van de armen. En het is in de huidige maatschappij nauwelijks mogelijk de staatsuitgaven op andere wijze te dekken. Gesteld, dat men in Engeland het gehele bedrag van 90 miljoen in progressieve directe belasting zou opleggen aan de inkomens van 120 pond sterling = 3000 fr. en hoger. De gemiddelde jaarlijkse accumulatie, de jaarlijkse vermeerdering van de totale nationale rijkdom, bedroeg van 1865 tot 1875 volgens Giffen 240 miljoen pond sterling.⁷ Laten we zeggen, dat ze nu gelijk zou zijn aan 300 miljoen per jaar; een belastingdruk van 90 miljoen zou bijna een derde van de totale accumulatie verteren. Met andere woorden, geen regering kan zo iets ondernemen, behalve een socialistische; wanneer de socialisten aan het roer staan, zullen ze dingen moeten doorvoeren, waarbij zo’n belastinghervorming slechts als een zeer voorbijgaande, geheel onbetekenende afbetaling figureert en waarbij aan de

kleine boeren geheel andere perspectieven worden geopend.

Men schijnt ook in te zien, dat de boeren op deze belastinghervorming wel wat lang zouden moeten wachten, en stelt hun daarom ‘voorlopig’ (en attendant) in het vooruitzicht:

‘Afschaffing van de grondbelasting voor alle zelfwerkende boeren en vermindering van deze belasting voor alle met hypotheek belaste stukken grond.’

De laatste helft van deze eis kan alleen betrekking hebben op *grotere* boerenbedrijven dan die welke het gezin zelf kan runnen; het is dus weer een begunstiging van die boeren, die ‘dagloners uitbuiten’.

Verder:

‘Vrijheid van jacht en visvangst zonder andere beperkingen dan die, welke te maken hebben met de bescherming van de wild- en visstand en van de te velde staande gewassen.’

Dat klinkt zeer populair, maar de bijzin heft de hoofdzin op. Want hoeveel hazen, patrijzen, snoeken en karpers komen nu al in het gehele dorpsgebied op ieder boerengezin? Soms meer dan dat men iedere boer *een* jacht- en visdag in het jaar zou kunnen toestaan?

‘Verlaging van de wettelijke en gebruikelijke rentevoet’ —

dus nieuwe woekerwetten, een hernieuwde poging om een politiemaatregel door te voeren die sinds twee duizend jaren steeds en overall is mislukt. Komt de kleine boer in de situatie, waarin het voor hem het kleinste kwaad is om naar de woekeraar te gaan, dan vindt de woekeraar de middelen om hem uit te zuigen, zonder de woekerwet in handen te vallen. Deze maatregel zou hoogstens kunnen dienen om de kleine boer te sussen, voordeel brengt ze hem niet; integendeel, ze bemoeilijkt hem het krediet juist dan, wanneer hij het het meest nodig heeft.

‘Kosteloze geneeskundige behandeling en levering van medicijnen tegen kostprijs’ —

dit is in ieder geval geen speciale maatregel tot bescherming van de boeren; het Duitse program gaat verder en verlangt ook koste-

loze geneesmiddelen.

‘Schadeloosstelling van de gezinnen van opgeroepen reservisten tijdens de dienstdtijd’ —

bestaat reeds, zij het ook in hoogst ontoereikende mate, in Duitsland en Oostenrijk en is eveneens geen speciale eis voor de boeren.

‘Verlaging van de transporttarieven voor mest en landbouwmachines en -produkten’ —

is in Duitsland in hoofdzaak gerealiseerd, en wel hoofdzakelijk in het belang van de . . . grootgrondbezitters.

‘Onmiddellijke voorbereiding van een plan van openbare werken tot verbetering van de grond en opvoering van de landbouwproduktie’ —

laat alles zeer in het vage en bij mooie beloften en is eveneens in het belang van vooral het grootgrondbezit.

Kortom, na de hele geweldige theoretische aanloop van de motivering geven de praktische voorstellen van het nieuwe agrarische program ons eerst recht geen opheldering hoe de Franse arbeiderspartij het wil klaarspelen om de kleine boeren in het bezit te laten van hun zeer kleine eigendom, die volgens haar eigen verklaring reddeloos ten ondergang gedoemd is.

In één opzicht hebben onze Franse kameraden volkomen gelijk: *tegen* de kleine boer is in Frankrijk geen duurzame omwenteling mogelijk. Het lijkt mij alleen, dat zij, om de boer te bereiken, de hefboom niet op het goede punt hebben aangezet.

Zij zijn er, naar het lijkt, op uit de kleine boer van vandaag op morgen te winnen, als het mogelijk is reeds voor de volgende algemene verkiezingen. Dat kunnen zij slechts hopen te bereiken door zeer gewaagde algemene toezeggingen; om deze te verdedigen zijn zij genoodzaakt nog veel gewaagder theoretische overwegingen van stapel te laten lopen. Bezieet men ze dan wat nauwkeuriger, dan ontdekt men, dat de algemene toezeggingen elkaar tegenspreken (de toezegging een toestand te willen behouden, die men zelf reddeloos ten ondergang gedoemd heeft genoemd) en dat de afzonderlijke maatregelen hetzij geheel zonder uitwerking zijn (woekerwetten), hetzij ook algemene arbeiders-eisen zijn of eisen die ook aan het grootgrondbezit ten goede komen of ten slotte eisen, waarvan de draagwijdte in het belang van de kleine boer geenszins veel te betekenen heeft; zodat het direct praktische deel van het program vanzelf de eerste gemiste aanloop herstelt en de gevaarlijk uitzierende grote woorden van de motivering terugbrengt tot een in feite onschuldig niveau.

Laten we het ronduit zeggen: gezien de vooroordelen, die voortspruiten uit hun gehele economische toestand, uit hun opvoeding en hun geïsoleerde levenswijze en die door de burgerlijke pers en de grootgrondbezitters worden gevoed, kunnen wij de massa van de kleine boeren alleen van vandaag op morgen winnen, als wij hun iets beloven, waarvan wij zelf weten dat wij het niet kunnen volbrengen. Wij moeten hun nu eenmaal beloven hun bezit niet alleen onder alle omstandigheden te beschermen tegen alle aanstormende economische machten, maar hen ook te

bevrijden van de lasten die nu reeds op hen drukken: de pachter te veranderen in een vrije eigenaar, de schulden te betalen van de eigenaar, die onder de hypotheek bezwijkt. Zouden wij dat kunnen, dan zouden wij weer op het punt zijn gekomen, van waaruit de huidige toestand zich noodzakelijk opnieuw ontwikkelt. Wij zouden de boer niet bevrijd hebben, maar hem uitstel van executie hebben verschaft.

Het is echter niet in ons belang de boer van vandaag op morgen te winnen, opdat hij, als wij de belofte niet kunnen houden, ons van morgen op overmorgen weer afvalt. Wij kunnen de boer, die van ons verlangt dat wij hem zijn kleine stukje eigendom voor eeuwig zullen waarborgen, niet als partijgenoot gebruiken, evenmin als de kleine handwerkspatroon, die zich als patroon wil vereeuwigen. Deze mensen behoren bij de antisemieten. Laten ze maar naar hen toegaan en zich door hen de redding van hun kleine bedrijf laten beloven; als ze daar hebben ervaren wat deze ronkende frasen betekenen en wat het deuntje waard is, dat de antisemieten hun zo lustig voorspelen, dan zullen ze in steeds toenemende mate inzien, dat op ons, wij die minder beloven en de redding in een heel andere richting zoeken, dat op ons toch meer staat te maken is. Zouden de Fransen als wij te maken hebben met een lawaaiige antisemitische demagogie,⁸ dan zouden zij de fout van Nantes nauwelijks hebben kunnen maken.

Wat is nu onze houding tegenover de kleine boeren? En wat zullen wij met hen moeten doen op de dag, dat ons de staatsmacht ten deel valt?

In de eerste plaats is de stelling van het Franse program volkomen juist, nl. dat wij de onvermijdelijke ondergang van de kleine boer voorzien, maar geenszins geroepen zijn deze door ingrijpen van onze kant te bespoedigen.

En in de tweede plaats is het even duidelijk, dat, wanneer wij in het bezit van de staatsmacht zijn, wij er niet aan kunnen denken de kleine boer met geweld te onteigenen (zij het met of zonder schadeloosstelling), zoals wij genoodzaakt zijn met de

grootgrondbezitters te doen. Onze taak tegenover de kleine boer bestaat allereerst daarin, dat wij zijn particuliere bedrijf en particuliere bezit in een dito coöperatief doen overgaan, niet met geweld, maar door het voorbeeld en door het aanbieden van maatschappelijke hulp voor dit doel. En dan hebben we stellig middelen genoeg om de kleine boer voordelen in het vooruitzicht te stellen die hem nu reeds duidelijk moeten zijn.

Reeds bijna twintig jaar geleden hebben de Deense socialisten, die in hun land slechts één werkelijke stad — Kopenhagen — bezitten, dus buiten deze bijna alleen op propaganda onder de boeren zijn aangewezen, dergelijke plannen ontworpen. De boeren van een dorp of kerspel — er zijn in Denemarken vele grote alleenstaande hoeven — zouden hun land tot een groot landgoed moeten samenvoegen, het voor gemeenschappelijke rekening bebouwen en de opbrengst verdelen naar verhouding van de ingebrachte stukken grond, van het voorgeschoten geld en het verrichte werk. In Denemarken speelt het kleine bezit slechts een ondergeschikte rol. Als wij de gedachte echter toepassen op een gebied met zeer klein bezit, dan zullen wij zien, dat bij het samenvoegen van de kleine stukken grond en bij het in het groot bewerken van hun gezamenlijke oppervlak een deel van de tot dan toe te werk gestelde arbeidskrachten overtollig wordt; in dit besparen van arbeid ligt toch juist een van de belangrijkste voordelen van het grote bedrijf. Voor deze arbeidskrachten kan op twee manieren werkgelegenheid worden gevonden. Of men stelt de boerencoöperatie meer stukken grond ter beschikking uit naburige grote landgoederen, of men verschaft hun de middelen en de gelegenheid tot industriële nevenarbeid, zoveel mogelijk en in overwegende mate voor eigen gebruik. In beide gevallen brengt men hen in een betere economische toestand en waarborgt men tegelijkertijd voor de algemeen-maatschappelijke leiding de nodige invloed om de boerencoöperaties geleidelijk naar een hogere vorm over te brengen en de rechten en plichten, zowel van de coöperatie in het

geheel, als van haar afzonderlijke leden in overeenstemming te brengen met die van de overige takken van de grote gemeenschap. Hoe dat gedetailleerd in elk bijzonder geval uit te voeren is, zal afhankelijk zijn van de omstandigheden van het geval en van de omstandigheden, waaronder wij bezit nemen van de openbare macht. Het is mogelijk, dat wij in staat zullen zijn deze coöperaties nog verdere voordelen te bieden: overname van de gehele hypothecaire schuld door de nationale bank met aanzienlijke verlaging van de rente, voorschotten uit openbare middelen om grote bedrijven op te bouwen (voorschotten niet noodzakelijk of bij voorkeur in geld, maar in de noodzakelijke produkten zelf: machines, kunstmest enz.) en nog andere voordelen.

De hoofdzaak bij dit alles is en blijft, dat het de boeren duidelijk wordt gemaakt, dat wij hun bezit aan huis en akker alleen voor hen kunnen redden en alleen kunnen behouden door het te veranderen in coöperatief bezit en bedrijf. Het is toch juist het door het individuele bezit bepaalde individuele bedrijf, dat de boeren naar de ondergang drijft. Blijven zij aan het individuele bedrijf vasthouden, dan worden zij onvermijdelijk van huis en hof verjaagd en wordt hun verouderde produktiewijze verdrongen door het kapitalistische grootbedrijf. Zo staat de zaak; en dan komen wij en bieden de boeren de mogelijkheid het grootbedrijf zelf in te voeren, niet voor kapitalistische, maar voor hun eigen gemeenschappelijke rekening. Dat dit in hun belang, dat het hun enige reddingsmiddel is, zou dat niet aan de boeren begrijpelijk zijn te maken?

Wij kunnen nu niet en nooit de keuterboeren het behoud van de individuele eigendom en van het individuele bedrijf tegen de overmacht van de kapitalistische produktie beloven. Wij kunnen hun slechts beloven, dat wij niet tegen hun wil met geweld in hun eigendomsverhoudingen zullen ingrijpen. Wij kunnen er verder voor optreden, dat de strijd van de kapitalisten en grootgrondbezitters tegen de kleine boeren reeds nu met zo weinig mogelijk onwettige middelen wordt gevoerd en dat directe roof of afzetterij,

zoals ze maar al te vaak voorkomen, zoveel mogelijk verhinderd zal worden. Dat zal slechts bij wijze van uitzondering gelukken. In de ontwikkelde kapitalistische produktiewijze weet geen mens waar de eerlijkheid ophoudt en de afzetterij begint. Maar het zal altijd een belangrijk verschil zijn of de openbare macht aan de kant van de afzetter of van de afgezette staat. En wij staan vastbesloten aan de zijde van de kleine boer; wij zullen alles doen wat maar enigszins toelaatbaar is om zijn lot draaglijker te maken, om hem de overgang naar de coöperatie te vergemakkelijken, in geval hij daartoe besluit, ja zelfs om hem, in het geval dat hij dit besluit nog niet kan nemen, een verlengde bedenktijd op zijn stukje grond mogelijk te maken. Wij doen dit niet alleen, omdat wij de zelfwerkende kleine boer beschouwen als virtueel* tot ons behorend, maar ook uit direct partijbelang. Hoe groter het aantal boeren is, wie wij de werkelijke val in het proletariaat kunnen besparen, die wij reeds als boeren voor ons kunnen winnen, des te sneller en gemakkelijker voltrekt zich de maatschappelijke verandering. Het kan ons niet dienstig zijn, als wij met deze verandering zouden moeten wachten tot de kapitalistische produktie zich overal en tot op haar laatste consequenties heeft ontwikkeld, tot ook de laatste kleine handwerker en de laatste kleine boer ten offer gevallen is aan het kapitalistische grootbedrijf. De materiële offers, die in deze zin in het belang van de boeren uit de openbare middelen moeten worden gebracht, kunnen van het standpunt van de kapitalistische economie uit slechts als weggegooid geld worden gezien, maar ze zijn niettemin een uitstekende investering, want ze besparen misschien het tienvoudige bedrag op de kosten van de maatschappelijke reorganisatie in het algemeen. In deze zin kunnen wij dus zeer liberaal met de boeren optreden. Het is hier niet de plaats om op details in te gaan, om bepaalde voorstellen in die richting te doen; het kan hier alleen gaan om de algemene beginselen.

•virtueel = innerlijk aanwezig, maar op het ogenblik nog niet werkzaam - *de vert.*

Wij kunnen dus niet alleen de partij, maar ook de kleine boeren zelf geen slechtere dienst bewijzen dan door toezeggingen te doen, die ook maar de schijn wekken, dat wij van plan zouden zijn de zeer kleine eigendom in stand te houden. Dat zou betekenen, dat de boeren de weg naar hun bevrijding direct wordt versperd en de partij wordt omlaag gehaald naar het peil van het schandaal-antisemitisme. Integendeel. Het is de plicht van onze partij de boeren steeds en steeds weer de absolute reddeloosheid van hun toestand, zolang het kapitalisme bestaat, duidelijk te maken, de absolute onmogelijkheid hun kleine eigendom als zodanig voor hen te behouden, de absolute zekerheid, dat de kapitalistische grote produktie over hun machteloze verouderde kleine bedrijf zal heendaveren als een spoor trein over een kruiwagen. Doen wij dat, dan handelen wij in de zin van de onvermijdelijke economische ontwikkeling en dit zal de kleine boeren wel de oren openen voor onze woorden.

Overigens kan ik dit onderwerp niet verlaten zonder de overtuiging uit te spreken, dat ook de opstellers van het program van Nantes het in hoofdzaak met mij eens zijn. Zij zijn veel te scherpzinnig om niet te weten, dat ook die landerijen, die nu tot het zeer kleine grondbezit behoren, ertoe voorbestemd zijn in gemeenschapsbezit over te gaan. Ze geven zelf toe, dat het zeer kleine grondbezit geroepen is te verdwijnen. Het door Lafargue opgestelde referaat van de nationale raad op het congres van Nantes bevestigt dan ook deze opvatting volledig. Het is in het Duits gepubliceerd in de Berlijnse 'Sozialdemokrat' van 18 oktober van dit jaar. Het tegenstrijdige in de wijze van uitdrukken van het program van Nantes verraadt al, dat datgene wat de opstellers werkelijk zeggen niet datgene is wat ze bedoelen te zeggen. Als ze niet begrepen worden en als er misbruik gemaakt wordt van hun uitspraken, zoals dat inderdaad reeds gebeurd is, dan is dit in ieder geval hun eigen schuld. In ieder geval zullen zij hun program nader moeten verklaren en zal het volgende Franse congres het grondig moeten herzien.

Wij komen nu tot de grote boeren. Hier vinden wij, hoofdzakelijk als gevolg van boedelscheiding, maar ook als gevolg van schuldenlast en gedwongen verkoop van grond, een hele staalkaart van tussentrappen van keuterboer tot grote boer, die zijn volledige oude hoeve en meer dan dat bezit. Waar de middelgrote boer woont te midden van keuterboeren, zal hij zich in zijn belangen en opvattingen niet wezenlijk van dezen onderscheiden; de eigen ondervinding heeft hem toch geleerd hoe velen van zijns gelijken reeds tot kleine boeren gezonken zijn. Waar echter middelgrote en grote boeren overheersen en het bedrijf overal de hulp van knechten en meiden vereist, daar staat de zaak heel anders. Een arbeiderspartij moet natuurlijk in de eerste plaats voor de loonarbeiders optreden, dus voor de knechten, meiden en dagloners; het spreekt daarmee van zelf, dat ze de boeren geen beloften kan doen, die het voortduren van het loonknechtschap voor de arbeiders inhouden. Zolang evenwel de grote en middelgrote boeren als zodanig voortbestaan, zolang kunnen ze het zonder loonarbeiders niet stellen. Als het dus van onze kant eenvoudig een dwaasheid is de keuterboeren hun blijvende voortbestaan als keuterboeren in het vooruitzicht te stellen, het zou reeds direct aan verraad grenzen, als we de grote en middelgrote boeren hetzelfde zouden willen beloven.

We hebben hier weer de parallel met de handwerkers van de steden. Zij zijn weliswaar reeds meer de ondergang nabij dan de boeren, maar er zijn er toch ook nog die naast leerlingen gezellen in dienst hebben of bij wie leerlingen gezellenarbeid verrichten. Diegenen van de handwerkspatrons, die zich als zodanig willen vereeuwigen, mogen naar de antisemieten gaan, tot ze zich ervan overtuigd hebben, dat ze ook daar niet geholpen worden. De overigen, die de onvermijdelijkheid van de ondergang van hun produktiewijze hebben ingezien, komen naar ons en zijn dan ook bereid in de toekomst het lot te delen, dat alle andere arbeiders te wachten staat. Het is niet anders met de grote en middelgrote boeren. Hun knechten, meiden en dagloners interesseren ons van

zelfsprekend meer dan zij. Willen deze boeren de garantie van het voortduren van hun bedrijf, dan kunnen we hun deze absoluut niet geven. Hun plaats is dan bij de antisemieten, de voorstanders van boerenbonden en dergelijke partijen, die er een genoeg in scheppen alles te beloven en niets na te komen. Wij hebben de economische zekerheid, dat ook de grote en middelgrote boer zeker zal bezwijken onder de concurrentie van het kapitalistische bedrijf en van de goedkope overzeese graanproductie, zoals de groeiende schuldenlast en het overal zichtbare verval van ook deze boeren bewijzen. Wij kunnen tegen dit verval niets anders doen dan ook hier de samenvoeging van de boerderijen tot coöperatieve bedrijven aan te bevelen, bij welke de uitbuiting van de loonarbeid meer en meer wordt afgeschaft en de geleidelijke verandering in takken, met gelijke rechten en gelijke plichten, van de grote nationale produktiecoöperatie kan worden ingeleid. Als leze boeren de onvermijdelijkheid van de ondergang van hun huidige produktiewijze inzien, als ze daaruit de noodzakelijke consequenties trekken, dan komen ze naar ons en het zal onze plicht zijn ook voor hen de overgang naar de veranderde produktiewijze zoveel als wij kunnen te vergemakkelijken. Anders moeten wij ze aan hun lot overlaten en ons wenden tot hun loonarbeiders, bij wie wij wel weerklank zullen vinden. Van een gewelddadige onteigening zullen wij ook hier waarschijnlijk kunnen afzien en er overigens op kunnen rekenen, dat de economische ontwikkeling ook deze harde koppen voor rede vatbaar zal maken.

Alleen bij het grootgrondbezit ligt de zaak heel eenvoudig. Hier hebben wij het onverholen kapitalistische bedrijf, en dan gelden geen scrupules van welke aard dan ook. Wij hebben hier massaal te doen met plattelandsproletariërs, en onze taak is duidelijk. Zodra onze partij in het bezit van de staatsmacht is, moet ze de grootgrondbezitters eenvoudig onteigenen, net als de industriële fabrikanten. Of deze onteigening met of zonder schadevergoeding geschiedt, zal grotendeels niet van ons afhangen, maar van de omstandigheden, waaronder wij in het bezit van de macht komen,

en met name ook van de houding van de heren grootgrondbezitters zelf. Een schadevergoeding beschouwen wij geenszins onder alle omstandigheden als ontoelaatbaar; Marx heeft mij — hoe vaak! — als zijn mening gegeven, dat we het goedkoopste zouden uitkomen, als we de gehele bende zouden kunnen uitkopen. Maar daar gaat het ons hier niet om. De op die manier aan de gemeenschap teruggegeven grote landgoederen zouden we ter beschikking stellen aan de, ze reeds thans bewerkende, in coöperaties te organiseren landarbeiders, onder controle van de gemeenschap. Onder welke voorwaarden, daarover kan thans nog niets worden vastgesteld. In ieder geval is de verandering van het kapitalistische bedrijf in gemeenschapsbedrijf hier reeds volledig voorbereid en ze kan van de ene dag op de andere tot stand worden gebracht, precies zoals b.v. bij de fabriek van de heer Krupp of de heer Von Stumm. En het voorbeeld van deze landbouwcoöperaties zou ook de laatste misschien nog tegensputterende keuterboer en ook wel vele grote boeren overtuigen van de voordelen van het coöperatieve grootbedrijf.

Hier kunnen wij dus de plattelandsproletariërs een perspectief openen, dat even schitterend is als dat wat de industriearbeiders toelicht. En hiermee de landarbeiders van het Pruisen ten oosten van de Elbe te veroveren kan voor ons slechts een kwestie van tijd zijn, en wel van de kortste tijd. Hebben we echter de landarbeiders ten oosten van de Elbe, dan waait onmiddellijk in geheel Duitsland een andere wind. De feitelijke halve lijfeigenschap van de landarbeiders ten oosten van de Elbe is de belangrijkste grondslag van de heerschappij van de Pruisische jonkers en daarmee van de specifieke Pruisische oppermacht in Duitsland. Het zijn de hoe langer hoe meer met schulden belaste en tot verarming en parasietenleven op staats- en privaatkosten vervallen en juist daarom zich nog heftiger aan hun heerschappij vastklampende oostelbische jonkers, die het specifiek Pruisische karakter van de bureaucratie als wel van het officierskorps van het leger hebben geschapen en in stand houden; wier hoogmoed, beperktheid en

arrogantie het Duitse Rijk van de Pruisische Natie — met alle begrip voor de momentele onvermijdelijkheid ervan als de indertijd enig bereikbare vorm van nationale eenheid — in het binnenland zo gehaat hebben gemaakt en in het buitenland, in weerwil van alle schitterende overwinningen, zo weinig gerespecteerd. De macht van deze jonkers berust erop, dat zij in het afgesloten gebied van de zeven Oudpruisische provincies ⁹ — dus ongeveer een derde van het gehele rijk — over het grondbezit beschikken, dat hier de maatschappelijke en politieke macht met zich brengt, en niet alleen over het grondbezit, maar door middel van de bietsuikerfabrieken en jeneverstokerijen ook over de belangrijkste industrieën van dit gebied. Noch de grootgrondbezitters in het overige Duitsland, noch de grote industriële verkeren in een even gunstige positie; dezen noch genen beschikken over een afgesloten koninkrijk. Beiden zijn verstrooid over grote uitgestrektheden en concurreren met elkaar zowel als met andere omringende maatschappelijke elementen om de economische en politieke heerschappij. Maar deze machtspositie van de Pruisische jonkers verliest hoe langer hoe meer haar economische grondslag. Het maken van schulden en de uitmergeling grijpen ook hier in weerwil van alle staatshulp (en sinds Frederik II behoort deze tot ieder echt jonker-budget) onophoudelijk om zich heen; alleen de door wetgeving en gewoonte gesanctioneerde feitelijke halve lijfeigenschap en de hierdoor mogelijk gemaakte grenzeloze uitbuiting van de landarbeiders houden het wegzinkende jonkerdom nog juist boven water. Strooit het zaad van de sociaal-democratie onder deze arbeiders, geeft hun de moed en de vastbeslotenheid om voor hun rechten op te komen en het is gedaan met de heerlijkheid van de jonkers. De grote reactionaire macht, die voor Duitsland hetzelfde barbaarse, veroverende element vertegenwoordigt als het Russische tsarisme dit doet voor geheel Europa, zakt in elkaar als een doorgepriekte ballon. De 'kernregimenten' van het Pruisische leger worden sociaal-democratisch en daarmee voltrekt zich een machtsverschuiving, die een gehele

omwenteling in haar schoot draagt. Daarom echter is het winnen van de oostelbische plattêlandsproletariërs van veel groter belang dan het winnen van de Westduitse kleine boeren of zelfs van de Zuidduitse middelgrote boeren. Hier, in het Pruisen ten oosten van de Elbe, ligt ons beslissende slagveld en daarom zullen regering en jonkers alles doen om ons hier de toegang te verhinderen. En als men — waarmee men ons dreigt — tot nieuwe maatregelen van geweld zijn toevlucht zou nemen om de uitbreiding van onze partij te verhinderen, dan zal dit vooral geschieden om het piattelandsproletariaat ten oosten van de Elbe voor onze propaganda te behoeden. Het maakt ons niets uit. Wij veroveren het toch.

De mark¹⁰

Geschreven van midden september tot midden december 1882.

Voor het eerst gepubliceerd als aanhangsel bij: Friedrich Engels, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, Hottingen- Zürich 1882.

Naar Karl Marx/Friedrich Engels, *Werke*, deel 19, blz. 317—330.

In een land als Duitsland, waar nog ruim de helft van de bevolking van de landbouw leeft, is het noodzakelijk, dat de socialistische arbeiders en via hen de boeren te weten komen hoe de tegenwoordige grondeigendom, zowel de grote als de kleine, is ontstaan; het is noodzakelijk, dat tegenover de huidige armoede van de dagloners en tegenover de huidige schuldslavernij van de kleine boeren de oude gemeenschapseigendom gesteld wordt van alle vrije mannen aan hetgeen voor hen toentertijd waarachtig een 'vaderland', een overgeërfd vrij gemeenschappelijk bezit was. Ik geef daarom een korte historische schets van de oeroude Duitse grondregeling, waarvan armoedige resten tot in onze dagen zijn blijven voortbestaan, maar die in de gehele middeleeuwen als grondslag en voorbeeld van elke openbare regeling heeft gediend en het gehele openbare leven, niet slechts in Duitsland, maar ook in Noord-Frankrijk, Engeland en Scandinavië heeft doordrongen. En toch kon ze dermate in vergetelheid geraken, dat G. L. Maurer haar werkelijke betekenis pas in de laatste tijd opnieuw moest ontdekken.¹¹

Twee natuurlijk ontstane feiten beheersen de oergeschiedenis van alle of toch bijna alle volken: de geleding van het volk volgens verwantschap en gemeenschappelijk bezit van de grond. Zo was het ook bij de Duitsers. Zoals zij de geleding volgens stammen, grote families en geslachten uit Azië hadden meegebracht, zoals zij nog ten tijde van de Romeinen hun slagorde zo vormden, dat steeds de naaste bloedverwanten schouder aan schouder stonden, zo beheerste deze geleding ook het in bezit nemen van het nieuwe gebied ten oosten van de Rijn en ten noorden van de Donau. In de nieuwe woonplaats vestigde elke stam zich niet naar willekeur of toeval, maar, zoals Caesar uitdrukkelijk mededeelt, volgens de geslachtsverwantschap van de

stamleden.¹² Aan de het dichtst aan elkaar verwante grotere groepen viel een bepaald gebied toe, waarin de afzonderlijke geslachten, die een aantal families omvatten, zich dan weer dorps- gewijs vestigden. Een aantal verwante dorpen vormde een honderd- schap (Oudhoogduits *huntari*, Oudnoors *heradh*), een aantal hon- derdschappen vormde een gouw; alle gouwen tezamen waren het volk zelf. De grond, die de nederzetting niet in beslag nam, bleef ter beschikking van het honderdschap; wat niet aan deze was toebedeeld bleef aan de gouw; wat dan nog beschikbaar was — meestal een zeer groot stuk grond — bleef in rechtstreeks bezit van het gehele volk. Zo vinden wij in Zweden al deze verschillende trappen van gemeenschapsbezit naast elkaar. Ieder dorp had gemeenschappelijke dorpsgrond (*bys almdnningar*) en daarnaast was er honderdschaps- (*harads*), gouw- of landschaps- (*lands*) en tenslotte het door de koning als vertegenwoordiger van het gehele /olk opgeëiste volks-gemeenschapsland, hier dus *konungs almdnningar* genoemd. Maar alle, ook het koninklijke, heetten zonder onderscheid *almanningar*, Allmenden, gemeenschapslanderijen.

Als de Oudzweedse, in haar nauwkeurige onderverdeling in ieder geval tot een latere trap van de ontwikkeling behorende, regeling van het gemeenschapsland in deze vorm ooit in Duitsland heeft bestaan, dan is ze spoedig verdwenen. De snelle groei van de bevolking deed op de aan elk afzonderlijk dorp toegewezen zeer uitgestrekte strook grond, de *mark*, een aantal dochterdorpen ontstaan, die nu met het moederdorp als gelijkgerechtigden of minder-gerechtigden één markgenootschap vormden, zodat wij in Duitsland, zover de bronnen teruggaan, overal een groter of kleiner aantal dorpen tot één markgenootschap verenigd vinden. Boven deze verbonden stonden echter nog, althans in de eerste tijd, de grotere markverbonden van het honderdschap of de gouw, en tenslotte vormde het gehele volk oorspronkelijk één groot markgenootschap voor het beheer van de in rechtstreeks volksbezit gebleven grond en voor het oppertoezicht op de tot zijn gebied behorende ondermarken.

Nog tot in de tijd, toen het Frankische rijk Duitsland ten oosten van de Rijn aan zich onderwierp, schijnt het zwaartepunt van het markgenootschap in de gouw te hebben gelegen en de gouw het eigenlijke markgenootschap te hebben omvat. Want alleen daaruit kan worden verklaard, dat zo vele oude grote marken bij de ambtelijke indeling van het rijk weer verschijnen als gerechts- gowen. Maar al spoedig daarna begon de vernietiging van de oude grote marken. Toch geldt nog in het ‘Keizersrecht’¹³ van de 13de of 14de eeuw als regel, dat een mark zes tot twaalf dorpen omvatte.

In Caesars tijd bebouwde althans een groot gedeelte van de Duitsers, met name het volk der Sueven, dat nog niet tot vaste nederzettingen was gekomen, het land gemeenschappelijk; dit geschiedde, zoals wij naar analogie met andere volken mogen aannemen, zodanig, dat de afzonderlijke, een aantal nauw verwante families omvattende geslachten het hun toegewezen land, dat van jaar tot jaar werd gewisseld, gemeenschappelijk bebouwden en de produkten onder de families verdeelden. Maar toen ook de Sueven tegen het begin van onze jaartelling in hun nieuwe nederzettingen tot rust waren gekomen, hield dit spoedig op. In ieder geval kent Tacitus (150 jaar na Caesar) nog slechts het bebouwen van de grond door de afzonderlijke families. Doch ook aan hen werd het te bebouwen land slechts voor een jaar toegewezen; na dit jaar werd het opnieuw verdeeld en gewisseld.

Hoe het daarbij toeging, kunnen wij nog thans aan de Moezel en in het Hochwald aan de zogenaamde ‘Gehöferschaften’ (dorpsgemeenschappen) zien. Daar wordt weliswaar niet meer jaarlijks, maar toch alle drie, zes, negen of twaalf jaar het totale bebouwde land, akkers en weiden, bij elkaar gevoegd en naar ligging en grondgesteldheid in een aantal ‘Gewanne’ (kampen) verdeeld, ieder kamp (Gewann) verdeelt men weer in zo vele gelijke delen, in lange, smalle stroken, als er rechthebbenden in het genootschap zijn, waarna ze door het lot onder de rechthebbenden worden verdeeld. Daardoor ontving iedere deelhebber aan het genootschap in

ieder ‘Gewann’, dus van elke ligging en grondkwaliteit, oorspronkelijk een even groot stuk. Thans zijn de aandelen door boedelscheiding, verkoop enz. ongelijk geworden, maar het oude volle aandeel is nog steeds de eenheid, volgens welke de halve, kwart, achtste enz. aandelen worden bepaald. Het onbebouwde land, bos en weide, blijft gemeenschapsbezit voor gemeenschappelijk gebruik.

Dezelfde oeroude instelling was tot aan het begin van onze eeuw blijven bestaan in de zogenaamde lotgoederen (Losgiiter) van de Beierse Rijn-Palts, waarvan het bouwland sindsdien is overgegaan in de particuliere eigendom van de afzonderlijke deel* hebbers aan het genootschap. Ook de ‘Gehöferschaften’ achten het hoe langer hoe meer in hun belang de herverdelingen achterwege te laten en het wisselende bezit in particuliere eigendom te veranderen. Zo zijn de meeste, zo niet alle, in de laatste veertig rar afgestorven en geworden tot gewone dorpen met kleine oeren, die bos en weide gemeenschappelijk gebruiken.

Het eerste stuk grond, dat in particuliere eigendom van de enkeling overging, was huis en hof. De onschendbaarheid van de woning, deze grondslag van elke persoonlijke vrijheid, ging van de tentwagen van de rondtrekkende kolonne over op het blokhuis van de gevestigde boer en veranderde langzamerhand in een volledig eigendomsrecht op huis en hof. Dat was reeds gebeurd in de tijd van Tacitus. Het eigen erf van de vrije Duitser moet toen al uit de mark uitgesloten en daarmee ontoegankelijk zijn geweest voor de beambten van de mark, een veilig toevluchtsoord voor vluchtelingen, zoals we dit beschreven vinden in de latere mark-ordeningen en ten dele reeds in de volksrechten ¹⁴ van de 5de tot de 8ste eeuw. Want de heiligheid van de woning was geen gevolg, maar de oorzaak van de verandering daarvan in particuliere eigendom.

Vier- tot vijfhonderd jaar na Tacitus vinden we in de volksrechten ook het bebouwde land als het erfelijke, zij het ook niet onvoorwaardelijk vrije bezit van de afzonderlijke boeren, die het

recht hadden daarover door verkoop of andere vervreemding te beschikken. Voor de oorzaken van deze verandering hebben wij twee aanknopingspunten.

Ten eerste waren er in Duitsland zelf, naast de reeds beschreven gesloten dorpen met volledige gemeenschap van akkers, van het begin af aan ook dorpen, waar behalve de hofsteden ook de akkers buiten de gemeenschap, de mark, waren gesloten en erfelijk waren toegekend aan de afzonderlijke boeren. Maar alleen daar, waar men door de gesteldheid van de grond hiertoe als het ware gedwongen werd: in nauwe dalen, zoals in het land van Berg, op smalle, vlakke heuvelruggen tussen moerassen, zoals in Westfalen. Later ook in het Odenwald en in bijna alle Alpendalen. Hier bestond het dorp, zoals nu nog, uit verstrooide individuele hofsteden, elk omringd door de daartoe behorende velden; een wisseling was hier niet goed mogelijk en daarom bleef slechts het omliggende onbebouwde land voor de mark over. Toen nu later het recht over huis en hof te beschikken, door er ten behoeve van een derde afstand van te doen, van belang werd, bevonden de bezitters van zulke hofsteden zich in een voordelige positie. De wens dit voordeel eveneens te verkrijgen kan er in menig dorp met akkergemeenschap toe hebben 'geleid, dat men de gebruikelijke herverdelingen liet inslapen en daardoor de afzonderlijke aandelen van de deelhebber aan het genootschap eveneens erfelijk en overdraagbaar liet worden.

Maar ten tweede bracht de verovering de Duitsers op Romeins gebied, waar sinds eeuwen de grond particuliere eigendom was geweest (en wel een Romeinse, onbepaalde eigendom) en waar het geringe aantal van de veroveraars onmogelijk een zo ingewortelde eigendomsvorm geheel kon doen verdwijnen. Voor het verband van de erfelijke particuliere eigendom van akkers en weiden met het Romeinse recht, althans op het eertijds Romeinse gebied, spreekt ook de omstandigheid, dat de tot in onze tijd bewaarde overblijfselen van de gemeenschaps-eigendom op bebouwbare grond zich juist- op de linkeroever van de Rijn, dus op

eveneens veroverd, maar *geheel gegermaniseerd* gebied bevinden. Toen de Franken zich in de vijfde eeuw hier vestigden, moet er nog akkergemeenschap bij hen hebben bestaan, anders zouden wij daar thans geen dorpsgemeenschappen ('Gehöferschaften') en door het lot aangewezen hoeven ('Losgüter') kunnen vinden. Maar ook hier drong de particuliere eigendom spoedig onweerstaanbaar binnen, want alleen dit vinden wij, voorzover het bebouwbaar land betreft, vermeld in het Ripuarische volksrecht van de zesde eeuw.¹⁵ En in het binnenland van Duitsland werd het bebouwde land, zoals gezegd, eveneens snel particulier bezit.

Maar terwijl de Duitse veroveraars de particuliere eigendom van akkers en weiden aanvaardden, d.w.z. bij de eerste landverdeling of spoedig daarna afzagen van hernieuwde verdelingen (want iets anders was het niet), voerden zij daarentegen overal hun Duitse markordening met gemeenschapsbezit van bos en weide in, met oppergezag van de mark ook over het verdeelde land. Dit geschiedde niet alleen door de Franken in Noord-Frankrijk en de Angelsaksers in Engeland, maar ook door de Bourgondiërs in Oost-Frankrijk, de West-Gothen in Zuid-Frankrijk en Spanje en de Oost-Gothen en Langobarden in Italië. In deze laatstgenoemde landen zijn evenwel, voorzover bekend, bijna alleen in het hooggebergte sporen van de markinstellingen tot vandaag aan toe behouden gebleven.

De vorm, die de markordening heeft gekregen door af te zien van nieuwe verdelingen van bebouwd land, is de vorm die wij niet alleen in de oude volksrechten van de 5de tot de 8ste eeuw ontmoeten, maar ook in de Engelse en Scandinavische rechtsboeken van de middeleeuwen, in de talrijke Duitse markordeningen (zogenaamde 'Weistümer'¹⁰) uit de 13de tot de 17de eeuw en in de gewoonterechten (coutumes) van Noord-Frankrijk.

Terwijl het markgenootschap afzag van het recht van tijd tot tijd akkers en weiden opnieuw onder de afzonderlijke genoten te verdelen, gaf het van zijn overige rechten op deze landerijen er geen enkel prijs. En deze rechten waren van grote betekenis. Het

genootschap had zijn velden aan de afzonderlijke genoten uitsluitend overgedragen om ze als akker en weide te gebruiken en voor geen ander doel. Wat daarboven uitging, daarop had de individuele bezitter geen recht. In de aarde gevonden schatten behoorden dus, als ze dieper lagen dan de ploegschaar gaat, niet aan hem, maar oorspronkelijk aan de gemeenschap; dit was ook het geval met het recht ertsen te delven enz. Al deze rechten eigenden de landheren en de vorsten zich later ten eigen bate toe.

Maar ook het gebruik van akker en weide was gebonden aan het oppertoezicht en de regelingen van het genootschap, en wel in de volgende vorm: Daar, waar het drieslagstelsel van kracht was — en dat was bijna overal het geval — werd het gehele bebouwbare areaal van het dorp in drie even grote delen verdeeld, waarvan elk stuk afwisselend het ene jaar voor wintergraan, het tweede jaar voor zomergraan en het derde jaar voor braak werd bestemd. Het dorp had dus ieder jaar zijn winterakker, zomerakker en braak- akker. Bij het herverdelen van de grond werd er zorg voor gedragen, dat het aandeel van iedere genoot gelijkelijk verdeeld was over alle drie de akkers, zodanig dat een ieder zich zonder nadeel kon schikken in de akkerregeling van het genootschap, volgens welke hij winterzaad alleen mocht uitzaaïen in zijn stuk winterakker enz.

Het braakland van elk jaar kwam nu voor de tijd dat het braak lag weer in gemeenschappelijk bezit terug en diende het gehele markgenootschap als weide. En zodra de oogst van de beide andere akkers was binnengehaald, kwamen ze tot aan de zaaitijd ook terug in gemeenschapsbezit en werden ze als gemeenschappelijke weide gebruikt. Hetzelfde geschiedde met de weiden na de tweede hooioogst. Op alle velden, waar geweid werd, moest de bezitter de omheiningen wegnemen. Deze zogenaamde weide- dwang (Hutzwang) had natuurlijk tot gevolg, dat het tijdstip van de uitzaai alsook van het oogsten niet aan ieder afzonderlijk werd overgelaten, maar voor allen gemeenschappelijk was en door het genootschap of volgens de traditie bepaald werd.

Al het overige land, d.w.z. alles wat niet huis en hof of verdeelde dorpsgrond was, bleef, als in de oertijd, gemeenschaps- eigendom voor gemeenschappelijk gebruik: bos, weideland, hei, veengrond, rivieren, plassen, meren, wegen en paden, jacht en visserij. Zoals het aandeel van iedere genoot aan de verdeelde velden van de mark oorspronkelijk even groot was geweest, zo was dat ook het geval met zijn aandeel in het gebruik van de 'gemene mark'. De wijze van dit gebruik werd door de leden van het genootschap tezamen bepaald, evenals de wijze van verdeling, als de tot dusverre bebouwde grond niet meer toereikend was en een stuk van de gemene mark in bebouwing werd genomen. Het voornaamste gebruik, dat van de gemene mark werd gemaakt, was het weiden van vee en het mesten van varkens met eikels; daarnaast leverde het bos timmer- en brandhout, bladloof, bessen en paddestoelen; het veen leverde — voorzover aanwezig — turf. De bepalingen over weideland, houtgebruik enz. vormen de voornaamste inhoud van de vele, uit de meest verschillende eeuwen behouden gebleven markordeningen, opgeschreven in een tijd toen het oude ongeschreven, traditionele recht betwist begon te worden. De nog bestaande gemeentebossen zijn het schamele overblijfsel van deze oude onverdeelde marken. Een ander overblijfsel, althans in West- en Zuid-Duitsland, is de diep in het volksbewustzijn wortelende opvatting, dat het bos gemeengoed is, waarin iedereen bloemen, bessen, paddestoelen, beukenootjes enz. mag zoeken en in het algemeen mag doen en laten wat hij wil, zolang hij geen schade aanricht. Maar ook hier weet Bismarck raad op en hij richt met zijn beroemde bessenwetgeving ¹⁷ de westelijke provincies op Oudpruisische jonkervoet in.

Zoals de deelhebbers aan de mark gelijke grondaandelen en gelijke gebruiksrechten hadden, zo hadden zij oorspronkelijk ook een gelijk aandeel aan de wetgeving, het bestuur en de rechtspraak binnen de mark. Op bepaalde tijden, en als het nodig was vaker, kwamen zij onder de vrije hemel bijeen om besluiten te nemen over markaangelegenheden en om vergrijpen en twisten in

de mark te berechten. Het was, zij het alleen in het klein, de oeroude Duitse volksvergadering, die oorspronkelijk ook slechts een grote markvergadering was geweest. Er werden wetten gemaakt, zij het slechts in zeldzame gevallen van nood; er werden beambten gekozen, hun ambtsuitoefening werd gecontroleerd, maar er werd vooral recht gesproken. De voorzitter moest slechts de vraagstukken aan de orde stellen, het vonnis werd uitgesproken door de gezamenlijke aanwezige deelgenoten.

De markordening was in de oertijd zo ongeveer de enige ordening van die Duitse stammen, die geen koningen hadden; de oude stamadel, die in de volksverhuizingen of spoedig daarna ten onder ging, paste zich, zoals alles wat met deze ordening tezamen elementair was ontstaan, gemakkelijk daarbij aan, zoals de Keltische clan-adel nog in de 17de eeuw bij de Ierse grond- gemeenschap. En ze heeft in het gehele leven van de Duitsers zo diep wortel geschoten, dat wij haar spoor telkens weer terugvinden in de ontwikkelingsgeschiedenis van ons volk. In de oertijd was de gehele openbare macht in vreedstijd uitsluitend van rechterlijke aard en ze berustte bij de vergadering van het volk in het honderdschap, in de gouw, in de gehele volksstam. Het volksgericht was echter slechts het volks-markgericht, toegepast op gevallen die niet slechts markaangelegenheden waren, maar binnen het bereik van de openbare orde vielen. Ook toen met de vorming van de gouwordening de gouw-gerechtshoven van de staat gescheiden werden van de gemeenschappelijke markrechtbanken, bleef in beide de rechterlijke macht bij het volk. Pas toen de oude volksvrijheid reeds sterk in verval was en de gerechtsdienst naast de legerdienst voor de verarmde vrijen een drukkende last werd, pas toen kon Karei de Grote bij de gouw-gerechtshoven in de meeste streken het volksgerecht door schepenrechtbanken* vervangen. Maar dit liet de markgerechten volstrekt ongemoeid. Deze bleven

• Niet te verwarren met de schepenrechtbanken van Bismarck en Leonhardt¹⁸, waarin schepenen en juristen samen uitspraak doen. Bij het oude schepengerecht waren er in het geheel geen juristen, de president of

integendeel nog voorbeelden voor de leensgerechtshoven van de middeleeuwen; ook daarin stelde de leenheer slechts de kwestie aan de orde, maar de leenmannen deden zelf uitspraak. De dorps- ordening is slechts de markordening van een zelfstandige dorps- mark en gaat in een stedelijke ordening over, zodra het dorp in een stad verandert, d.w.z. zich versterkt met grachten en muren. Uit deze oorspronkelijke stadsmarkordening zijn alle latere stedelijke ordeningen voortgekomen. En tenslotte zijn naar het voorbeeld van de markordening de ordeningen gevormd van de talloze, niet op gemeenschappelijk grondbezit berustende, vrije genootschappen van de middeleeuwen, in het bijzonder die van de vrije gilden. Het aan het gilde toegekende recht een bepaald bedrijf uitsluitend uit te oefenen, wordt precies zo behandeld als een gemene mark. Met dezelfde jaloezie als daar, vaak met precies dezelfde middelen, wordt er ook bij de gilden voor gezorgd, dat het aandeel van iedere gildegenuoot in de gemeenschappelijke ge- bruiksbron geheel of toch zoveel mogelijk gelijk is.

Hetzelfde haast wonderbaarlijke aanpassingsvermogen, dat de markordening hier op de meest verschillende gebieden van het openbare leven en ten aanzien van de meest veelsoortige eisen heeft ontwikkeld, vertoont zij ook bij de verdere ontwikkeling van de landbouw en in de strijd met het opkomende grootgrondbezit. Zij was ontstaan, toen de Duitsers zich in Germanië vestigden, dus in een tijd waarin veeteelt de voornaamste voedingsbron was en de uit Azië meegebrachte, halfvergeten landbouw juist pas weer begon op te komen. Zij heeft zich door de gehele middeleeuwen heen gehandhaafd in moeilijke, onophoudelijke strijd met de grondbezittende adel. Maar ze was nog altijd zo noodzakelijk, dat overal waar de adel zich het boerenland had toegeëigend, de ordening van de horige dorpen een markordening bleef, zij het ook door de inbreuken van de landheren sterk gekortwiek; een voorbeeld daarvan zullen wij straks nog noemen. Ze paste zich aan rechter had zelfs in het geheel geen stem en de schepenen deden zelfstandig uitspraak.

bij de meest afwisselende bezitsverhoudingen van het bebouwbare land, zolang er nog maar een gemene mark bleef bestaan, en eveneens bij de meest verschillende eigendomsrechten op de gemene mark, zodra deze opgehouden had vrij te zijn. Ze is ondergegaan door de roof van bijna het totale boerenland, van het verdeelde zowel als van het niet verdeelde, door adel en geestelijkheid met de bereidwillige hulp van de landsvorsten. Maar zij werd in werkelijkheid pas economisch verouderd, niet meer levensvatbaar als bedrijfsvorm van de landbouw, sinds de geweldige vooruitgang van het agrarische bedrijf in de laatste honderd jaar de landbouw tot een wetenschap heeft gemaakt en geheel nieuwe bedrijfswijzen heeft ingevoerd.

Het ondermijnen van de markordening begon reeds spoedig na de volksverhuizingen. Als vertegenwoordigers van het volk namen de Frankische koningen de reusachtige, aan het gehele volk toebehorende landerijen, met name de bossen, in bezit om ze door schenkingen aan hun hofpersoneel, aan hun veldheren, aan bisschoppen en abten te verkwanselen. Daarmee legden ze de grondslag voor het latere grootgrondbezit van adel en kerk. Deze laatste bezat reeds lang voor Karei de Grote een volledig derde deel van alle grond in Frankrijk; het staat vast, dat deze verhouding gedurende de middeleeuwen vrijwel voor het gehele katholieke West-Europa heeft gegolden.

De voortdurende binnen- en buitenlandse oorlogen, die geregeld verbeurdverklaring van grond ten gevolge hadden, richtten grote massa's van boeren te gronde, zodat er reeds ten tijde van de Merovingers zeer vele vrije mannen zonder grondbezit waren. De onophoudelijke oorlogen van Karei de Grote braken de voornaamste kracht van de vrije boerenstand. Oorspronkelijk was iedere vrije grondbezitter dienstplichtig en moest hij niet alleen zijn eigen uitrusting leveren, maar in de krijgsveld dienst ook zes maanden lang voor zijn eigen onderhoud zorgen. Geen wonder, dat reeds in Kareis tijd nauwelijks een van de vijf mannen in werkelijke dienst kon worden genomen. Onder het wilde bewind

van zijn opvolgers ging het nog sneller bergafwaarts met de boerenvrijheid. Enerzijds dwongen de nood tijdens de rooftochten van de Noormannen, de eeuwige oorlogen van de koningen en de veten van de grote heren de ene vrije boer na de andere voor zichzelf een beschermheer te zoeken. Anderzijds verhaastte de hebzucht van dezelfde grote heren en van de kerk dit proces; met list, beloften, bedreigingen en geweld brachten zij nog meer boeren en boerenland in hun macht. Zowel in het ene als in het andere geval was het boerenland geworden* tot land van de heer en werd het hoogstens aan de boeren in gebruik teruggegeven tegen cijns en vroom. De boer was echter van een vrije grondbezitter veranderd in een cijns-betalende en vroondiensten verrichtende horige of zelfs in een lijfeigene. In het Westfrankische rijk, in het algemeen bewesten de Rijn, was dit regel. Ten oosten van de Rijn wist daarentegen een vrij groot aantal vrije boeren zich nog te handhaven, meestal verspreid wonend, zelden in geheel vrije dorpen verenigd. Maar ook hier dwong in de 10de tot 12de eeuw de overmacht van adel en kerk steeds meer boeren tot knechtschap.

Als een landheer — een geestelijke of een wereldlijke — een boerengoed verwierf, dan verwierf hij daarmee tevens de bij het goed behorende rechten in de mark. De nieuwe landheren werden op deze wijze deelgenoten aan de mark, oorspronkelijk slechts gelijkgerechtigd met de overige vrije en horige deelgenoten, zelfs met hun eigen lijfeigenen. Maar spoedig verwierven zij, in weerwil van het taaie verzet van de boeren, op vele plaatsen voorrechten binnen de mark en konden zij die vaak zelfs aan hun heerlijkheid onderwerpen. En toch bleef het oude markgenootschap voortbestaan, zij het ook onder oppervoogdij van de landheer.

Hoe beslist onmisbaar toentertijd de markordening nog was voor de landbouw, zelfs voor het grootgrondbezit, wordt wel het treffendst bewezen door het koloniseren van Brandenburg en Silezië door Friese, Nederlandse, Saksische en Rijnfrankische kolonisten. Deze mensen werden, van de 12de eeuw af,

dorpsgewijs op herenland gevestigd en wel volgens het Duitse recht, d.w.z. volgens het oude markrecht, voorzover het was blijven bestaan op de aan de landheren onderworpen hoeven. Een ieder kreeg huis en hof, een voor iedereen even groot, op de oude wijze door het lot bepaald aandeel in de dorpsvelden en het gebruiksrecht op woud en weide, meestal in het woud van de landheer, minder vaak in een speciale mark. Dit alles was erfelijk; de heer bleef eigenaar van de grond, aan hem waren de kolonisten bepaalde cijzen en diensten erfelijk verschuldigd. Maar deze verplichtingen waren van zo gematigde aard, dat de boeren er hier beter aan toe waren dan waar ook elders in Duitsland. Zij bleven daarom ook rustig, toen de Boerenoorlog uitbrak. Voor deze afvalligheid van hun eigen zaak werden ze dan ook zwaar gestraft.

In het algemeen trad omstreeks het midden van de 13de eeuw een duidelijke wending ten gunste van de boeren in; de kruistochten hadden dit in de hand gewerkt. Vele van de er op uit trekkende landheren lieten hun boeren uitdrukkelijk vrij. Anderen zijn gestorven en vergaan, honderden adellijke geslachten verdwenen en hun boeren verkregen in vele gevallen eveneens de vrijheid. Daar kwam nog bij, dat met de stijgende behoeften van de landheren de zeggenschap over de verrichtingen van de boeren veel belangrijker werd dan de zeggenschap over hun persoon. De lijfeigenschap van de vroege middeleeuwen, die nog veel van de oude slavernij in zich droeg, gaf de heren rechten, die hoe langer hoe meer hun waarde verloren; ze sloop langzamerhand in, de positie van de lijfeigenen naderde die van hen die alleen maar horig waren. Daar de landbouw als vanouds werd bedreven, was vermeerdering van het inkomen van de landheer alleen te bereiken door nieuw land te scheuren en nieuwe dorpen aan te leggen. Dit was echter alleen te bereiken door minnelijke schikking met de kolonisten, onverschillig of zij behoorden tot het landgoed of vreemdelingen waren. Daarom vinden wij omstreeks deze tijd overal een scherp omlijnde vaststelling van de meestal gematigde, door de boeren te verrichten diensten en een goede behandeling

van de boeren, met name op de landgoederen van de geestelijkheid. En tenslotte had de gunstige toestand van de nieuw gevestigde kolonisten weer invloed op de toestand van de horigen in hun directe omgeving, zodat ook dezen in geheel Noord-Duits- land bij het voortbestaan van hun diensten aan de landheer hun persoonlijke vrijheid verkregen. Alleen de Slavische en Litaus- Pruisische boeren bleven onvrij. Doch dit alles zou niet lang duren.

In de 14de en 15de eeuw waren de steden snel opgekomen en rijk geworden. Hun kunstambacht en weelde bloeiden met name in Zuid-Duitsland en aan de Rijn. Het weelderige leven van de stedelijke patriciërs liet de grof gevoede, grof geklede en plomp gemeubileerde landjonker niet rustig slapen. Maar waar moesten die mooie dingen vandaan gehaald worden? De struikroverij werd steeds gevaarlijker en leverde steeds minder succes op. Maar om te kopen was er geld nodig. En dit kon slechts de boer verschaffen. Vandaar hernieuwde druk op de boeren, verhoogde cijzen en vroondiensten, hernieuwde, steeds toenemende ijver om de vrije boeren tot horigen, de horigen tot lijfeigenen neer te drukken en het gemene markland in herenland te veranderen. Daarbij werden de vorsten en adellijken geholpen door de juristen van het Romeinse recht, die met hun toepassing van Romeinse rechtsregels op Duitse, meestal onbegrepen verhoudingen een grenzeloze verwarring wisten te stichten, maar dat toch op zo'n manier deden dat de heer er steeds bij won en de boer steeds verloor. De geestelijke heren hielpen zichzelf op een eenvoudiger wijze: zij vervaardigden valse oorkonden, waarin de rechten van de boeren werden gekortwiekt en hun plichten werden vermeerderd. Tegen deze roverijen van vorsten, adel en papen stonden sinds het einde van de 15de eeuw de boeren in talrijke afzonderlijke opstanden op, tot in 1525 de grote Boerenoorlog Zwabenland, Beieren, Frankenland tot in de Elzas, de Palts, de Rijngouw en tot Thüringen toe overstroomde. De boeren leden na harde strijd de nederlaag. Van die tijd af dateert de hernieuwde algemene over-

heersing van de lijfeigenschap onder de Duitse Vroeren- 1° de streken, waar de strijd had gewoed, werden nu alle nog overgebleven rechten van de boeren schaahteloos vertrap, hun gemeen- schapsland werd veranderd in herenland en zij zelf in lijfeigenen. En als dank voor het feit dat de in een betere toestand verkerende Noordduitse boeren rustig gebleven waren, vielen zij, alleen langzamer, aan dezelfde onderdrukking ten prooi. De lijfeigenschap van de Duitse boeren wordt in Oost-Pruisen, Pommeren, Brandenburg en Silezië sinds het midden, in Sleeswijk-Holstein sinds het eind van de 16de eeuw ingevoerd en steeds algemener aan de boeren opgelegd.

Deze nieuwe verkrachting had bovendien een economische grondslag. Uit de gevechten van de reformatietijd hadden alleen de Duitse landsvorsten toegenomen macht gewonnen. Met het edele rovershandwerk van de adel was het nu gedaan. Wilde hij niet ondergaan, dan moest hij meer inkomsten uit zijn grondbezit zien te halen. De enige weg was evenwel, naar het voorbeeld van de grotere vorsten en met name de kloosters, ten minste een deel van dit bezit voor eigen rekening in bedrijf te nemen. Wat tot dusver slechts uitzondering was, werd nu een behoefte. Maar deze nieuwe bedrijfswijze werd belemmerd door de omstandigheid, dat de grond bijna overal aan de cijnsboeren was uitgegeven. Doordat van de vrije of horige cijnsboeren volledige lijfeigenen werden gemaakt, kreeg de genadige heer de vrije hand. Een deel van de boeren werd, zoals de vakterm luidt, 'gelegt',²⁰ d.w.z. weggejaagd of tot keuterboertjes gedegradeerd met niets anders dan een hut en een stukje moestuin, hun hofsteden werden tot een groot landgoed samengevoegd en door de nieuwe keuterboeren en door de nog overgebleven boeren in herendienst bewerkt. Niet alleen werd op die manier een menigte boeren eenvoudig verdrongen, maar de herendiensten van de nog overgeblevenen werden in aanzienlijke mate, en wel steeds meer, verzwaaard. De kapitalistische periode kondigde zich op het platteland aan als de periode van het grootbedrijf in de landbouw op grondslag van de lijf

eigen herendienst.

Deze omwenteling voltrok zich intussen aanvankelijk nog tamelijk langzaam. Toen kwam de Dertigjarige oorlog.²⁾ Gedurende heel een mensenleeftijd werd Duitsland in alle richtingen doorkruist door de meest tuchteloze soldateska die de geschiedenis kent. Overal werd gebrandschat, geplunderd, gebrand, verkracht en vermoord. Het meest had de boer daar te lijden, waar los van de grote legers de kleinere vrijescharen of nog eer vrijbuiters op eigen gelegenheid en voor eigen rekening optraden. De verwoesting en ontvolking waren grenzeloos. Toen de vrede kwam, lag Duitsland hulpeloos, vertrapt, verscheurd en bloedend terneer; de boer was er echter weer het ellendigst aan toe.

De grondbezittende adel werd nu de enige meester op het land. De vorsten, die juist in die tijd zijn politieke rechten in de standenvergaderingen vernietigden, lieten hem in ruil daarvoor de vrije hand tegen de boeren. Het laatste weerstandsvermogen van de boeren was echter door de oorlog gebroken. Zo kon de adel alle verhoudingen op het land zo inrichten, als het voor het herstel van zijn geruïneerde financiën het best paste. Niet alleen werden de verlaten boerderijen kort en goed met de hofstede van de landheer verenigd; het verjagen van de boeren werd pas nu in het groot en systematisch bedreven. Hoe groter het landgoed van de heer was, des te groter waren natuurlijk ook de herendiensten van de boeren. De tijd van de 'ongemeten diensten' brak weer aan; de genadigde heer kon de boer, zijn gezin, zijn vee oproepen om werk te verrichten, zo vaak en zo lang het hem lustte. De lijfeigenschap werd nu algemeen; een vrije boer was nu zo zeldzaam als een witte raaf. En opdat de genadigde heer in staat zou zijn elk verzet van de boeren, ook het geringste, in de kiem te smoren, kreeg hij van de landsvorst de patrimoniale rechtsbevoegdheid, d.w.z. hij werd tot enige rechter benoemd voor alle kleine vergrijpen en twisten van de boeren, zelfs wanneer een boer met hem, de heer, overhoop lag en de heer dus rechter in eigen zaak was! Van die tijd af heersten op het land stok en

zweep. Evenals het gehele Duitsland was ook de Duitse boer bij zijn diepste vernedering aangeland. Evenals geheel Duitsland was ook de boer dusdanig krachteloos geworden, dat eigen hulp niets meer uithaalde en dat redding slechts van buitenaf kon komen.

En zij kwam. Met de Franse revolutie brak ook voor Duitsland en de Duitse boer het morgenrood van een betere tijd aan. Nauwelijks hadden de revolutielegers de linkeroever van de Rijn veroverd, of de hele oude rommel van vroondiensten, cijns, lasten van allerlei soort aan de genadige heer verdween met deze zelf, als bij toverslag. De boer op de linkeroever van de Rijn was nu heer op zijn eigen bezit en kreeg bovendien in de Code civil,⁵ die in de revolutietijd ontworpen was en door Napoleon alleen maar was verknoeid, een wetboek, dat aangepast was aan zijn nieuwe toestand en dat hij niet alleen kon begrijpen, maar ook gemakkelijk in de zak kon meedragen.

Maar de boer aan de rechteroever van de Rijn moest nog lang wachten. Weliswaar werden in Pruisen, na de welverdiende nederlaag van Jena,²² enkele van de allerschandelijkste adellijke rechten afgeschaft en de zogenaamde afkoop van de overige boerenlasten wettelijk mogelijk gemaakt. Maar dat stond voor een groot deel en lange tijd alleen op papier. In de overige staten geschiedde nog minder. Er was een tweede Franse revolutie, in 1830, nodig om althans in Baden en enige andere aan Frankrijk grenzende kleine staten de afkoop op gang te brengen. En toen de derde Franse revolutie, in 1848, eindelijk ook Duitsland met zich meesleepte, was de afkoop in Pruisen nog lang niet voltooid en in Beieren zelfs nog niet begonnen! Nu ging het evenwel sneller; de herendienst van de dit maal zelf rebels geworden boeren had immers alle waarde verloren.

En waarin bestond deze afkoop? De genadige heer liet zich door de boer een bepaald bedrag aan geld of een stuk land overhandigen, in ruil waarvoor hij nu de nog overgebleven grond van de boer als diens vrije, onbelaste eigendom erkende — ofschoon alle landerijen tezamen, die de genadige heer reeds vroeger toebe

hoorden, niets anders waren dan gestolen boerenland! Maar dit was niet alles. Bij de verdelingsprocedure stonden natuurlijk de daarmee belaste ambtenaren bijne voortdurend aan de kant van de genadigde heer, bij wie ze overhuis kwamen en fuifden, zodat de boeren zelfs in strijd met de tekst van de wet nog kolossaal werden benadeeld.

En zo zijn wij dan eindelijk, dank zij drie Franse revoluties en een Duitse, zo ver gekomen dat wij weer vrije boeren hebben. Maar hoe ver staat onze tegenwoordige vrije boer achter bij de vrije deelgenoot aan de mark van de oude tijd! Zijn hofstede is meestal veel kleiner en de onverdeelde mark is verdwenen, op weinige, zeer verkleinde en verkommerde gemeenschapsbossen na. Maar zonder gebruik van de mark geen vee voor de kleine boer, zonder vee geen mest, zonder mest geen rationele akkerbouw. De belastinggaarder en de achter hem dreigende deurwaarder, die de egenwoordige boer maar al te goed kent, waren onbekende nensen voor de oude deelhebber aan de mark, evenals de apotheekewoekeraar, in wiens klauwen de ene boerderij na de andere terecht komt. En wat het beste is: deze nieuwe vrije boeren, van wie de hoeven en de vleugels zo zeer zijn gekortwiekt, werden in Duitsland, waar alles te laat gebeurt, geschapen in een tijd, waarin niet alleen de wetenschappelijke landbouw, maar ook al de nieuw uitgevonden landbouwmachines, van het kleinbedrijf meer en meer een verouderde, niet meer levensvatbare bedrijfswijze maken. Zoals de mechanische spinnerij en weverij het spinnewiel en het handweefgetouw hebben vernietigd, moeten deze nieuwe produktiemethoden in de landbouw het kleine landbouwbedrijf reddeloos vernietigen en het vervangen door het grootgrondbezit — voor het geval hun daartoe de nodige tijd wordt gegund.

Want reeds wordt de gehele Europese landbouw, zoals deze thans wordt uitgeoefend, bedreigd door een overmachtige mededinger in de vorm van de Amerikaanse massaproductie van graan. Tegen deze door de natuur zelf bruikbaar gemaakte en gedurende

een lange reeks van jaren bemeste grond, die voor een spotkoopje is te krijgen, kunnen noch onze in schuld gedompelde kleine boeren, noch onze even diep in de schulden stekende grootgrondbezitters optornen. De gehele Europese bedrijfswijze in de landbouw delft het onderspit tegen de Amerikaanse concurrentie. Landbouw in Europa blijft slechts mogelijk, wanneer hij maatschappelijk en voor rekening van de maatschappij wordt uitgeoefend.

Dit zijn de vooruitzichten voor onze boeren. En *dit* goede heeft het tot stand brengen van een, zij het ook armetierige, vrije boerenklasse gehad, dat het de boer in een toestand heeft gebracht, waarin hij — met de hulp van zijn natuurlijke bondgenoot, de arbeiders — zichzelf kan helpen, zodra hij slechts begrijpen wil *hoe*. *

Maar hoe? — Door een wedergeboorte van de mark, maar niet in haar oude, overleefde, maar in een verjongde gedaante; door een zodanige vernieuwing van het gemeenschappelijke grondbezit, dat dit de kleine boeren, leden van het genootschap, niet alleen alle voordelen van het grootbedrijf geeft en de toepassing van landbouwmachines mogelijk maakt, maar hun ook de middelen biedt om naast de landbouw een industrieel grootbedrijf met stoom- of waterkracht uit te oefenen, en dit niet voor rekening van de kapitalisten, maar voor rekening van het genootschap.

Landbouw op grote schaal en toepassing van landbouwmachines — dat betekent met andere woorden: het overtollig maken van de landbouwwerkzaamheden van het grootste deel van de kleine boeren, die nu hun akkers zelf bebouwen. Opdat deze uit de akkerbouw verdrongen mensen niet werkloos worden of naar de steden gedreven worden, is er

• De volgende drie alinea's'voegde Engels toe aan de tekst, toen deze in 1883 in de vorm van een voor de boeren bestemd vlugschrift onder de titel 'De Duitse boer. Wat was hij? Wat is hij? Wat zou hij kunnen zijn?' werd uitgegeven - *de vert.*

industriële werkgelegenheid op het platteland zelf nodig, en deze kan alleen op voor hen voordelige wijze bedreven worden op grote schaal, met stoom- of waterkracht.

Hoe dit tot stand te brengen? Denkt daarover eens na, Duitse boeren. Wie u hierbij alleen kunnen bijstaan, dat zijn — de *sociaaldemocraten*.

Over de geschiedenis van de Pruisische boeren

(Inleiding tot Wilhelm Wolffs brochure 'Het
Silezische miljard')²³

Geschreven in november 1885.

Voor het eerst gepubliceerd in de brochure: Wilhelm Wolff, Die schlesische
Milliarde, Hottingen-Zürich 1886.

Naar Karl Marx/Friedrich Engels, Werke, deel 21, blz. 238—247.

Over de geschiedenis van de Pruisische boeren (Inleiding tot Wilhelm Wolffs brochure 'Het Silezische miljard')

Tot beter begrip van het hierna volgende werk van Wolff moet ik enkele woorden vooraf doen gaan.

Duitsland ten oosten van de Elbe en ten noorden van het Ertsen het Reuzengebergte is een land, dat in de tweede helft van de middeleeuwen aan de binnengedrongen Slaven is ontruikt en door Duitse kolonisten weer is geermaniseerd. De veroverende Duitse ridders en baronnen, aan wie het land werd toebedeeld, traden op als 'stichters' van dorpen en deelden hun gebied in dorps- landouwen in, waarvan elk in een aantal even grote boerenhoeven werd opgedeeld. Tot elke hoeve behoorde een huis met hof en moestuin in het dorp zelf. Deze hoeven werden door het lot verdeeld onder de aangeworven Frankische (Rijn-Frankische en Nederlandse), Saksische en Friese kolonisten; dezen moesten zich in ruil hiervoor verplichten tot zeer gematigde, nauwkeurig vastgelegde afdrachten en diensten ten bate van de stichter, d.w.z. de ridder of de baron. Zolang de boeren deze verplichtingen nakwamen, waren ze erfelijke heren op hun hoeven. Daarvoor hadden ze in het bos van de stichter (de latere landheer) dezelfde rechten op het gebruiken van hout, weide, eikels voor de varkens- teelt enz., die de boeren in het westen van Duitsland in hun gemeenschappelijke mark bezaten. De in cultuur gebrachte dorps- landerijen waren aan een verplichte bebouwing onderworpen en werden doorgaans als winterakker, zomerakker en braakland volgens het drieslagstelsel bebouwd; braakland en afge oogste akkers werden door het vee van de boeren en van de stichter gezamenlijk beweid. Alle aangelegenheden van het dorp werden in de vergadering van de hoevegenoten, d.w.z. van de hoeve- bezitters, bij besluit van de meerderheid afgehandeld. De rechten van de adellijke stichters beperkten zich tot het invorderen van de verplichte afdrachten en tot het medegebruik van de braak- en

stoppelweide, tot het overschot van de opbrengst van de bossen en tot het voorzitterschap van de vergadering van hoevegenoten, die allen persoonlijk vrije mannen waren. Dit was door de bank genomen de toestand van de Duitse boeren vanaf de Elbe tot in Oost-Pruijsen en Silezië. En deze toestand was over het geheel genomen aanzienlijk voordeliger dan die, waarin terzelfder tijd de boeren in het westen en zuiden van Duitsland verkeerden, die destijds al in een heftige, steeds weer ontbrandende strijd met de feodale heren gewikkeld waren om hun overgeërfdde rechten en al voor het grootste deel in een vorm van afhankelijkheid waren terechtgekomen, die veel drukkender was en hun persoonlijke vrijheid bedreigde of zelfs vernietigde.

De bij de feodale heren in de 14de en 15de eeuw toenemende behoefte aan geld leidde vanzelfsprekend ook in het noordoosten tot pogingen om de boeren in strijd met de verdragen lasten op te leggen en uit te buiten, maar geenszins in dezelfde mate en met hetzelfde succes als in het zuiden van Duitsland. Het gebied ten oosten van de Elbe was nog dunbevolkt, de woeste gronden waren nog uitgestrekt; het vruchtbaar maken van deze woeste gronden, het uitbreiden van de cultures, het stichten van nieuwe dorpen, die cijnsplichtig werden, — dat waren hier de meest in aanmerking komende middelen tot verrijking ook voor de feodale landheer; daarbij kwam, dat hier, aan de grens van het rijk met Polen, al vrij grote staten waren ontstaan, nl. Pommeren, Brandenburg, Keursaksen (Silezië was Oostenrijks), en dat daardoor de vrede in het land beter werd bewaard, de vetes en rooftochten van de adel krachtiger werden onderdrukt dan in de versnipperde gebieden aan de Rijn, in Frankenland en Zwaben; maar wie het meest te lijden had onder deze eeuwige oorlogstoestand, dat was weer de boer.

Alleen in de aangrenzende onderworpen Poolse of Litaus- Pruisische dorpen kwam het al vaker tot pogingen van de adel om de volgens Duits hoeverrecht gevestigde kolonisten in dezelfde positie van lijfeigenschap te dringen als de Poolse en Pruisische onder

danen. Dat was het geval in Pommeren en in het gebied van de Pruisische Orde,²⁴ maar minder vaak in Silezië.

Als gevolg van deze gunstigere positie werden de boeren ten oosten van de Elbe nauwelijks beroerd door de geweldige beweging van de boeren in het zuiden en westen van Duitsland in het laatste kwart van de 15de en het eerste kwart van de 16de eeuw; toen de revolutie van 1525 uitbrak, ondervond ze slechts in Oost-Pruisen een geringe weerklank, die zonder veel moeite werd onderdrukt. De boeren ten oosten van de Elbe lieten hun rebellerende broeders in de steek, en het verging hen, zoals zij verdienden. In de streken waar de grote Boerenoorlog had gewoed, werden van de boeren nu zonder meer lijfeigenen gemaakt, werden zij onderworpen aan herendiensten en lasten zonder tal, alleen afhankelijk van de willekeur van de landheren, en werd hun vrije mark eenvoudig in eigendom van de landheer veranderd, waarvan zij alleen nog het vruchtgebruik behielden, dat de landheer hun in zijn goedertierenheid toestond. Deze ideale toestand van feodale heerschappij nu, waarnaar de Duitse adel gedurende de hele middeleeuwen vergeefs had gestreefd en die hij nu, nu de feodale bedrijfswijze bezig was in verval te raken, eindelijk had bereikt, werd nu ook geleidelijk tot de streken ten oosten van de Elbe uitgebreid. Niet alleen dat de contractueel aan de boeren toekomende rechten op het gebruiken van de bossen van de heerlijkheid, voorzover ze vroeger al niet beknot waren, werden veranderd in genadiglijke toestemmingen van de landheer, die elk moment herroepen konden worden; niet alleen dat de vroondiensten en cijnsafdrachten wederrechtelijk werden verzwaard, maar er werden ook nieuwe lasten ingevoerd, zoals het laudemium (een aan de landheer te betalen heffing ingeval van het overlijden van de bezitter van de boerenhoeve), dat gold als een kenmerk van de lijfeigenschap, of aan vanouds bestaande, als het ware natuurlijke verplichtingen werd het karakter gegeven van verplichtingen, die slechts door lijfeigenen, maar niet door vrije mannen moesten worden voldaan. Op die manier

waren in minder dan honderd jaar de vrije boeren ren oosten van de Elbe eerst feitelijk en spoedig daarop ook juridisch veranderd in lijfeigenen.

De feodale adel werd ondertussen steeds burgerlijker van aard. Hij werd in steeds toenemende mate de schuldenaar van de stedelijke geldkapitalisten, en geld werd daarmee zijn meest dringende behoefte. Uit de boer, zijn lijfeigene, viel echter geen geld meer te slaan, doch voorlopig alleen maar arbeid of akker- bouwprodukten, en van die laatste leverden de boerenhoeven, die onder de meest moeilijke omstandigheden moesten worden bewerkt, slechts een minimum boven het meest schamele onderhoud van de werkende bezitter ervan. Daarnaast echter lagen de uitgestrekte landgoederen van de kloosters, die met horige en lijfeigen vronarbeid onder verstandig toezicht voor rekening van de grondeigenaar werden bebouwd en een goede opbrengst gaven. Deze manier van bedrijfsvoering was door de lagere adel tot dusverre bijna nooit, door de hogere adel en de vorsten slechts bij .vijze van uitzondering op hun domeinen toegepast. Thans echter werd aan de ene kant door de in het land heersende vrede overal de cultuur in het groot mogelijk, terwijl aan de andere kant deze cultuur de adel meer en meer werd opgedrongen als gevolg van zijn toenemende behoefte aan geld. De bewerking van grote landgoederen door de vronarbeid van lijfeigen boeren voor rekening van de landheer werd op die manier langzamerhand de bron van inkomsten, die de adel schadeloos moest stellen voor het niet meer in de tijd passende roofridderschap. Waar moest echter de noodzakelijke hoeveelheid grond vandaan gehaald worden? De adellijke heer was weliswaar heerser over een nu eens groter, dan weer kleiner gebied,, maar dit was met geringe uitzonderingen volledig uitgegeven aan erfelijke cijnsboeren,²⁵ die precies evenveel rechten en bevoegdheden ten aanzien van huis en hof, de hoeve en de mark hadden als de genadige heer zelf, zolang ze maar aan de bedongen verplichtingen voldeden. Hier moest wat gebeuren, en het meest nijpende was vooral het veranderen van de

boeren in lijfeigenen. Want al was het verjagen van lijfeigen boeren van huis en hof geen geringere rechtsschennis en net zo'n daad van geweld als het verjagen van vrije cijnsboeren, het liet zich toch door middel van het ingewortelde Romeinse recht veel gemakkelijker goedpraten. Kortom, nadat het gelukt was de boeren in lijfeigenen te veranderen, joeg men het nodige aantal boeren weg of installeerde hen als keuterboeren, dagloners met hut en tuintje, weer op landheerlijk gebied. Zoals de voormalige bevestigde burchten van de adel plaats maakten voor nieuwe, meer of minder open paleisachtige behuizingen, maakten juist om die reden in veel grotere omvang de hoeven van voormalige vrije boeren plaats voor de armzalige hutten van lijfeigen onderhorigen.

Was het landbouwbedrijf van de landheer — het dominium, zoals het in Silezië heet — eenmaal tot stand gebracht, dan kwam het er alleen nog maar op aan de arbeidskracht van de boeren in beweging te brengen om het te bewerken. En hier bleek het tweede voordeel van de lijfeigenschap. De vroegere, bij overeenkomst vastgestelde vroondiensten van de boeren waren voor dit doel geenszins toereikend. Ze beperkten zich in grote meerderheid tot diensten in het belang van het openbare leven — wegeaanleg, bruggebouw enz., het verrichten van bouwwerkzaamheden aan de burcht van de heer, werkzaamheden van de vrouwen en meisjes op de burcht in diverse takken van nijverheid en voor persoonlijke dienstverlening. Zodra echter de boer in een lijfeigene was veranderd en door de juristen van het Romeinse recht gelijkgesteld wis aan de Romeinse slaaf, sloeg de genadiglijke heer een heel ander toontje aan. Met toestemming van de juristen in de gerechtshoven eiste hij thans van de boeren onbeperkte diensten, zoveel, wanneer en waar het hem beliefte. De boer moest voor de landheer alle mogelijke herendiensten verrichten, rijden, ploegen, zaaïen en oogsten, zodra hij daartoe opgeroepen werd, ook al werd zijn eigen akker verwaarloosd en al moest zijn eigen oogst verregen. Bovendien werd de door hem te betalen cijns in graan

of geld tot de uiterste grenzen van het mogelijke opgeschroefd.

Daarmee hield het echter nog niet op. De niet minder edele vorst van het land, die ten oosten van de Elbe immers overal aanwezig was, had eveneens geld, veel geld nodig. Als ruil voor de toestemming, die hij de adel gaf om zijn boeren het juk op te leggen, kreeg hij van de adel toestemming om diezelfde boeren door de staat belastingen te laten opleggen — de adel zelf was immers vrijgesteld van belasting! En als bekroning van het geheel sanctioneerde diezelfde vorst de reeds ingeburgerde verandering van het vroegere recht van de landheer op het voorzitterschap van de — al lang afgeschafte — vrije hoeverrechtbanken van de boeren in het recht op uitoefening van patrimoniale rechtsbevoegdheden en van politiediensten, volgens hetwelk de landheer niet alleen hoofd van de politie, maar ook alleen en uitsluitend rechter over zijn boeren was — zelfs in eigen zaak —, zodat de boer klachten over de landheer alleen bij de landheer zelf kon indienen. Deze was daarmee wetgever, rechter en executeur in één persoon en op zijn landgoed volstrekt onbeperkt heerser.

Deze infame toestanden, die zelfs in Rusland huns gelijke niet vinden — want daar had de boer immers zijn zichzelf besturende gemeente —, bereikten hun toppunt in de tijd tussen de Dertigjarige oorlog²¹ en de redding brengende nederlaag van Jena.²² De ontberingen van de Dertigjarige oorlog gaven de adel de gelegenheid de onderdrukking van de boeren te voltooiën; doordat talloze boeren van huis en haard waren verdreven, konden zij ongehinderd de verlaten hoeven met het dominium van hun riddergoed verenigen; het weer tot een geregeld leven terugbrengen van de door de verwoestingen van de oorlog met geweld aan het zwerven geraakte bevolking gaf de adel eerst recht het voorwendsel haar als lijfeigene aan de grond te ketenen. Maar ook dit duurde slechts korte tijd. Want nauwelijks waren in de daaropvolgende vijftig jaren de vreselijke wonden van de oorlog enigszins geheeld, de akkers weer bebouwd en was de bevolking weer toegenomen, of opnieuw deed de honger van de adellijke land

heren naar het land en de arbeid van de boeren zich gevoelen. Het dominium van de landheer was niet groot genoeg om alle arbeid op te zuigen, die er nog uit de lijfeigenen geslagen kon worden — geslagen hier in de meest letterlijke zin. Het systeem om boeren tot keuterboeren, lijfeigen dagloners te degraderen, had voortreffelijk voldaan. Vanaf het begin van de achttiende eeuw neemt het een steeds grotere vlucht; het heet nu *'Bauern- legen'*.²⁰ Men 'legt' zoveel boeren als men kan, al naar de omstandigheden; eerst laat men er nog zoveel over als er voor het verrichten van spandiensten nodig zijn en verandert men de rest in keuterboeren (dorsboeren, huismannen en dagloners (Instleute)²⁶ en hoe ze verder mogen heten), die voor een hutje met een klein stukje aardappelland jaar-in, jaar-uit tegen een miserabel dagloon in de vorm van graan of maar heel weinig geld op het landgoed moeten zwoegen. Als de genadige heer rijk genoeg is om zijn eigen trekvee er op na te kunnen houden, worden ook de nog resterende boeren 'gelegt' en voegt men hun hoeven bij het bedrijf van de landheer. Op die manier is het gehele grootgrondbezit van de Duitse adel, met name echter dat ten oosten van de Elbe, *uit gestolen boerenland* bijeengegaard, en als het de rovers zonder enige schadeloosstelling weer wordt afgenomen, krijgen ze nog niet eens hun volle loon. Eigenlijk zouden zij er nog schadeloosstelling voor moeten betalen.

Langzamerhand drong het tot de vorsten van de landen door, dat dit systeem, hoe nuttig het voor de adel ook was, geenszins in hun belang was. De boeren hadden aan de staat belasting betaald, voordat ze verjaagd werden. Van hun hofsteden, die nu met de belastingvrije dominiums samengevoegd waren, kreeg de staat geen duit meer en van de nieuw gevestigde keuterboeren nauwelijks een oortje. Een deel van de van hun grond verdreven boeren werd bovendien, als zijnde overbodig voor het bewerken van het landgoed, eenvoudig weggejaagd en daarmee vrij, d.w.z. vogelvrij gemaakt. De bevolking van het platteland verminderde, en aangezien de vorst van het land was begonnen zijn kostbare

soldeniersleger via de goedkopere weg van de rekrutering onder de boeren aan te vullen, liet hem dit geenszins onverschillig. Met name in Pruisen komen we de hele 18de eeuw door verordening na verordening tegen, die het verdrijven van de boeren moeten tegengaan; maar het verging die verordeningen als negenennegentig-honderdste van de onmetelijke papierkraam, die sedert de capitularia van Karei de Grote ²⁷ door Duitse regeringen is volgeschreven: ze waren alleen maar van kracht op papier, de adel stoorde er zich weinig aan, het verdrijven van de boeren duurde voort.

Zelfs het vreselijke voorbeeld, dat de grote revolutie in Frankrijk aan een eigenzinnige feodale adel had gesteld, wist maar voor een moment schrik in te boezemen. Alles bleef bij het oude, en wat Frederik II niet had gekund,²⁸ kon nog veel minder zijn zwakke, kortzichtige neef Frederik Willem III. Toen kwam de wraak. Op 14 oktober 1806 werd de hele Pruisische staat in één dag tijds bij Jena en Auerstedt vermorzeld, en de Pruisische boer had alle reden om deze dag en de 18de maart 1848 meer te vieren dan alle Pruisische overwinningen van Mollwitz tot Sedan bij elkaar.²⁹ Nu begon de tot over de Russische grens verjaagde Pruisische regering eindelijk een lichtje op te gaan, namelijk, dat men de vrije, grondbezittende Franse boerenzoons niet kon overwinnen met de zoons van lijfeigen vroomboeren, wie dagelijks de verjaging van huis en hof boven het hoofd hing; nu eindelijk merkte ze, dat de boer om zo te zeggen ook een mens is. Nu moesten er maatregelen genomen worden.

Maar nauwelijks was de vrede gesloten en waren hof en regering naar Berlijn teruggekeerd, of alle nobele voornemens smoken als sneeuw voor de zon. Het veel geroemde edikt van 9 oktober 1807 had weliswaar de naam lijfeigenschap of erfelijke onderdanigheid (en ook dit pas van St. Maarten 1810 af!) op papier afgeschaft, maar in werkelijkheid nagenoeg alles bij het oude gelaten. Daar bleef het bij; de even schuchtere als geborneerde koning bleef aan de leiband lopen van de adel, die de boeren uitplunderde, en wel

zozeer, dat tussen de jaren 1808 en 1810 vier verordeningen het licht zagen, die de landheren in een reeks van gevallen het ‘Bauernlegen’ weer toestonden — in strijd met het edikt van 1807.³⁰ Pas toen de oorlog van Napoleon tegen Rusland al in zicht was, herinnerde men zich opeens, dat men de boeren nodig zou kunnen hebben, en men vaardigde het edikt van 14 september 1811 uit, waarin de boeren en landheren werd *aanbevolen* binnen twee jaar op minnelijke wijze met elkaar tot een schikking te komen over de afkoop van vroom en lasten, alsmede over dat wat tot het onaantastbare bezit van de landheer behoorde; na die twee jaar zou een koninklijke commissie deze schikking volgens bepaalde regels bindend ten uitvoer leggen. Als vuistregel gold, dat de boer ten koste van het afstaan van een derde van zijn grondbezit (of van de geldswaarde daarvan) tot vrije eigenaar van het hem dan nog resterende stuk gemaakt moest worden. Maar zelfs deze, voor de adel reusachtig voordelige afkoopregeling bleef toekomstmuziek. Want de adel hield de boot af om er nog meer uit de slaan, en na het verstrijken van die twee jaar was Napoleon weer in het land.

Deze was nauwelijks het land uitgejaagd — waarbij van de kant van de angstige koning voortdurend beloften voor de toekomst waren gedaan inzake grondwet en volksvertegenwoordiging — of alle mooie toezeggingen waren weer vergeten. Al op 29 mei 1816 — nog geen jaar na de overwinning bij Waterloo — werd een declaratie bij het edikt van 1811 uitgevaardigd, die al heel anders luidde. De mogelijkheid van afkoop van de feodale lasten was hier niet meer regel, maar uitzondering: ze mocht alleen maar gelden voor zulke hoeven, die in het grondbelastingkadaster waren opgenomen (dus grote hoeven) en die al in 1749 in Silezië, in 1752 in Oost-Pruisen, in 1763 in Brandenburg en Pommeren* en in 1774

* De Pruisische arglistigheid is onpeilbaar. Ze blijkt hier al louter uit het jaartal. Waarom had men 1763 genomen? Eenvoudig daarom, omdat in her daaropvolgende jaar, op 12 juli 1764, Frederik II een scherp edikt had

in West-Pruiscn door zelfstandige boeren werden geleid! Ook mochten er enkele herendiensten tijdens uitzaai en oogst gehandhaafd worden. En toen er eindelijk in 1817 ernst werd gemaakt met de afkoopcommissies, ging de landbouwwetgeving veel sneller achteruit dan de landbouwcommissies vooruit gingen. Op 7 juni 1821 kwam er een nieuwe afkoopverordening, waarin opnieuw met alle scherpte werd gewezen op de beperking van de afkoopmogelijkheid tot grote boerenhoeven, zogenaamde akker-voedingen,³² en waarin de vereeuwiging van de herendiensten en andere feodale lasten voor de bezitters van kleine bedrijven — keuterboeren, huismannen, dorsboeren, kortom alle gevestigde dagloners — uitdrukkelijk werd vastgesteld. Dit bleef van nu af aan regel. Pas in 1845 werd bij wijze van uitzondering voor Saksen en Silezië de afkoop ook van dit soort lasten, anders dan door wederzijdse instemming van landheer en boer — waarvoor vanzelfsprekend geen wet nodig was —, mogelijk gemaakt. Voorts werd de kapitaalsom, waarmee de in geld- of graanrente omgerekende diensten eens en voor altijd afgekocht konden worden, vastgesteld op het vijfenwintigvoudige van de rente, terwijl de afbetalingen slechts in bedragen van ten minste 100 daalder ineens mochten geschieden; dit, terwijl al in 1809 de boeren op de staatsdomeinen afkoop tegen een twintigvoudige rente was toegestaan. Kortom, de veel geroemde verlichte landbouwwetgeving van de ‘staat van de intelligentie’³³ was slechts op één ding uit: van het feodalisme alles te redden wat er nog te redden viel.

Het praktische resultaat was met deze armzalige maatregelen in overeenstemming. De landbouwcommissies hadden volledig begrip voor de welwillende bedoelingen van de regering en ze zorgden uitgevaardigd, waarin de weerspannige adellijken onder dreiging met straf werd bevolen de sedert 1740, met name echter sedert het uitbreken van de Zevenjarige oorlog³¹ op massale schaal in beslag genomen boerenhoeven en stulpen van keuterboeren binnen een jaar weer door de respectieve boeren te doen bezetten. Voorzover dit edikt enige uitwerking had, wordt het dus in 1816 ten gunste van de adel weer vernietigd.

ervoor, zoals dit door Wolff op drastische wijze met tal van voorbeelden wordt aangetoond, dat de boer bij het afkopen heel behoorlijk ten gunste van de adellijken afgezet werd. Van 1816 tot 1848 konden 70.582 boerenbezitters met een totaal grondbezit van 5.158.827 morgen zich afkopen; het ging hier om 6/7 van alle afhankelijke grote boeren. Daarentegen werden er van de kleine boeren slechts 289.651 afgekocht (meer dan 228.000 van hen in Silezië, Brandenburg en Saksen). Het aantal in totaal afgekochte jaarlijkse dienstdagen bedroeg: aan dagen spandienst 5.978.295; aan dagen handdienst 16.869.824. De hoge adel ontving hiervoor als volgt vergoeding: in kapitaalsommen 18.544.766 daalder; in geldrenten jaarlijks 1.599.992 daalder; in roggeoogsten 260.069 schepel per jaar; in afgestane boerengrond tenslotte 1.533.050 morgen.* Buiten de overige schadeloosstellingen ontvingen de voormalige grondbezitters dus een volledig derde deel van wat tot dan toe boerenland was geweest!

Het jaar 1848 opende eindelijk de ogen van de even geborneerde als ingebeelde Pruisische kooljonkers. De boeren — met name in Silezië, waar het latifundiënstelsel en het daarbij behorende neerdrücken van de bevolking tot keuterboertjes in daglonersdienst het sterkst ontwikkeld was — bestormden de adellijke landhuizen, verbrandden de al afgesloten afkoop- oorkonden en dwongen de genadige heren schriftelijk afstand te doen van alle verdere verplichtingen. Deze — ook in de ogen van de destijds heersende bourgeoisie goddeloze — excessen werden overigens met militair geweld onderdrukt en streng gestraft. Maar de meest hersenloze jonkerschedel zag zu toch wel in, dat de herendiensten onmogelijk waren geworden: liever helemaal geen, dan zulke herendiensten van deze rebelse boeren! Het kwam er nu alleen nog maar op aan te redden wat er te redden viel. En de grondbezittende adel had werkelijk de schaamteloosheid voor deze

* Zie voor deze statistiek: *Meitzen*, 'Der Boden des preussischen Staats', 1, blz. 432 e.v.

onmogelijk geworden verplichtingen schadeloosstelling te verlangen. En nauwelijks zat de reactie weer enigszins vast in het zadel of ze vervulde deze wens.

Allereerst evenwel kwam nog de wet van 9 oktober 1848, die alle nog hangende afkooponderhandelingen en daaruit voortkomende processen, alsmede een hele reeks van andere processen tussen landheren en boeren schorste. Hiermee was dus de hele veel geprezen landbouwwetgeving van 1807 af veroordeeld. Daarna echter, zodra de zogenaamde Nationale Vergadering van Berlijn gelukkig uit elkaar was gejaagd en de staatsgreep was gelukt, ³⁴ achtte het feodaal-bureaucratische ministerie-Brandenburg/Manteuffel zich sterk genoeg om de adel een flink eind tegemoet te komen. Het vaardigde de voorlopige verordening van 20 december 1848 uit, waardoor de door de boeren te verrichten diensten enz. met weinige uitzonderingen in afwachting van nadere regelingen op de oude voet werden hersteld. Het was deze verordening, die voor onze vriend Wolff aanleiding vormde om de omstandigheden van de Silezische boeren in de 'Neue Rheinische Zeitung' te behandelen.

Het duurde intussen nog meer dan een jaar, alvorens de nieuwe, definitieve afkoopwet van 2 maart 1850 tot stand kwam. Men kan de ook nu nog door de Pruisische patriotten hemelhoog geprezen landbouwwetgeving van de jaren 1807 tot 1847 niet scherper veroordelen dan op de wijze, waarop dit, hoewel met grote tegenzin, in de motivering van deze wet geschiedt — en het is het ministerie-Brandenburg/Manteuffel, dat hier aan het woord is.

Hoe dan ook: enkele onbetekenende lasten werden eenvoudig afgeschaft, de afkoop van de andere gedekreteerd, doordat ze werden omgezet in geldrenten en op een bedrag van het achttienvoudige werden gekapitaliseerd; voor het bemiddelen bij de afbetaling van het kapitaal werden banken opgericht, die door middel van welbekende amortisatie-operaties de landheer het twintigvoudige bedrag aan rente moeten uitbetalen, terwijl de

boer, die daarvoor zesenvijftig jaar lang de amortisatietermijnen moet afbetalen, van al zijn verplichtingen ontheven wordt.

Sprak het ministerie in zijn motivering een veroordeling uit over de gehele voorafgaande landbouwwetgeving, de commissie van de Kamer veroordeelde de nieuwe wet. Deze mocht niet gelden voor de linkeroever van de Rijn, die al lang door de Franse revolutie van al deze oude rommel was bevrijd; de commissie sloot zich hierbij aan, omdat immers ten hoogste een doodenkele van de 109 paragrafen van het wetsontwerp daar van toepassing zou kunnen zijn,

‘terwijl alle overige bepalingen daar volstrekt niet passen, doch veeleer gemakkelijk verwarring en nodeloos opwinding zouden kunnen veroorzaken . . . doordat de wetgeving op de linkeroever van de Rijn met betrekking tot de afschaffing van de werkelijke lasten *veel verder gegaan is dan men tegemoordig wil gaan*³⁵

en men van de Rijnlanders toch niet kon vergen, dat ze zich weer tot de nieuwe ideale Pruisische toestand naar beneden lieten halen.

Men ging nu eindelijk de feodale vormen van arbeid en uitbuiting serieus uit de weg ruimen. In enkele jaren tijds was de afkoop van de boeren ten uitvoer gelegd. Vanaf 1850 tot einde 1865 werden afgekocht: 1. het restant van de bezitters van de grote boerenhoeven — dat waren er nog maar 12.706 met een bodemareaal van 352.305 morgen; 2. de kleine bezitters met inbegrip van de keuterboertjes: terwijl tot het jaar 1848 van hen zich nauwelijks 290.000 afgekocht hadden, hadden in de laatste vijftien jaar niet minder dan 1.014.341 van hen zich afgekocht. Dienovereenkomstig was het aantal afgekochte dagen spandienst, dat voor rekening kwam van de grote hoeven, dan ook slechts 356.274, dat van de dagen handdienst daarentegen 6.670.507. De in stukken grond betaalde schadeloosstelling, waarvoor ook alleen maar de grote boerenhoeven in aanmerking kwamen, beliep daardoor slechts 113.071 morgen en de in rogge te betalen jaarlijkse rente bedroeg 55.522 schepel. Daarentegen ontving de landadel aan

nieuwe jaarlijkse geldrenten 3.890.136 daalder en bovendien in de vorm van een definitieve kapitaal-afkoopsom nog eens 19-697.483 daalder. *

Het bedrag, dat alle grondbezitters in Pruisen bij elkaar, met inbegrip van de staatsdomeinen, zich door de boeren hebben laten betalen voor het vrij teruggeven van een deel van de vroeger — tot in deze eeuw aan toe — van de boeren geroofde grond, beloopt volgens Meitzen, I, blz. 437: 213.861.035 daalder. Dit is evenwel veel te weinig. Want een morgen cultuurgrond is hierbij '*slechts*' tegen 20 daalder, een morgen bosgrond tegen 10 daalder en een schepel rogge tegen 1 daalder berekend, dus veel te laag. Voorts zijn hieraan slechts de 'met zekerheid vaststaande overeenkomsten' ten grondslag gelegd, waarbij dus op zijn minst alle tussen de belanghebbenden overeengekomen onderhandse regelingen buiten beschouwing zijn gelaten; Meitzen zelf zegt trouwens, dat de hier aangehaalde afgekochte verplichtingen, dus ook de ervoor betaalde schadeloosstellingen, slechts een 'minimum' zijn.

We kunnen dus de door de boeren, ter bevrijding van wederrechtelijk opgelegde lasten, aan adel en fiscus betaalde som op ten minste 300.000.000 daalder begroten, ongeveer een miljard mark.

Een miljard mark — en dat om slechts een klein deel van de sinds vierhonderd jaar geroofde grond onbelast terug te krijgen! Een klein deel ervan, want het veruit grootste deel is door adel en fiscus zonder meer achtergehouden in de vorm van majoraats- en andere riddergoederen en domeinen!

Londen, 24 november 1885

Friedrich Engels

• Deze cijfers worden verkregen door de totalen van de beide tabellen bij Meitzen, I, blz. 432 en 434, van elkaar af te trekken. ³⁶

(Over opheffing van de tegenstelling
tussen stad en land)³⁷

Geschreven in januari 1873.

Voor het eerst gepubliceerd onder de titel 'Nachtrag über Proudhon und die Wohnungsfrage' in 'Der Volksstaat', Leipzig, nr. 15 en 16 van 19 en 22 februari 1873.

Naar Karl Marx/Friedrich Engels, Werke, deel 18, blz. 279/280 en 286.

Voorts verklaart Mülberger:

‘Wat in het bijzonder de tegenstelling tussen stad en land aangaat, het behoort tot de utopieën deze te willen opheffen. Deze tegenstelling is een natuurlijke, juister gezegd, een historische tegenstelling geworden . . . Het is niet zaak deze tegenstelling *op te heffen*, maar politieke en sociale vormen te vinden, waarin ze *onschadelijk*, ja zelfs *vruchtbaar* is. Op die manier valt een vreedzaam compromis, een geleidelijk belangenevenwicht te verwachten.’

De opheffing van de tegenstelling tussen stad en land is dus een utopie, *omdat* deze tegenstelling een natuurlijke, juister gezegd, een historische tegenstelling is. Laten we deze logika ook op andere tegenstellingen van de moderne maatschappij toepassen en dan eens zien waar we terechtkomen. Bij voorbeeld:

‘Wat in het bijzonder de tegenstelling tussen’ kapitalisten en loonarbeiders ‘aangaat, het behoort tot de utopieën’ deze te willen opheffen. Deze tegenstelling is een natuurlijke, juister gezegd, een historische tegenstelling geworden. Het is niet zaak deze tegenstelling *op te heffen*, maar politieke en sociale vormen te vinden, waarin ze *onschadelijk*, ja zelfs *vruchtbaar* is. Op die manier valt een vreedzaam compromis, een geleidelijk belangenevenwicht te verwachten.’

Daarmee zijn we dan weer bij Schulze-Delitzsch aangekomen.

De opheffing van de tegenstelling tussen stad en land is niet meer en niet minder een utopie dan de opheffing van de tegenstelling tussen kapitalisten en loonarbeiders. Ze wordt elke dag meer een praktische eis van de industriële zowel als van de agrarische produktie. Niemand heeft die zo luidkeels geëist als Liebig in zijn geschriften over de chemische problematiek van de akkerbouw. Zijn eerste eis is daarin steeds, dat de mens aan de

akker dat teruggeeft, wat hij ervan ontvangt, en hij toont daarin aan, dat alleen het bestaan van de steden, met name van de grote steden, dit belet. Wanneer men ziet hoe alleen hier in Londen een grotere hoeveelheid mest dan het hele koninkrijk Saksen produceert dag na dag ten koste van ontzaglijke uitgaven in zee wordt gestort en welke kolossale installaties er vereist zijn om te voorkomen, dat deze mest geheel Londen vergiftigt, dan krijgt de utopie inzake de afschaffing van de tegenstelling tussen stad en land een merkwaardig praktische grondslag. En zelfs het naar verhouding onbetekenende Berlijn stinkt sinds ten minste dertig jaar aan zijn eigen drek de wereld uit. Aan de andere kant is het een zuivere utopie, wanneer men, zoals Proudhon, de tegenwoordige burgerlijke maatschappij wil omwentelen en de boer als zodanig wil behouden. Alleen een zo gelijkmatig mogelijke verdeling van de bevolking over het gehele land, alleen een nauwe verbinding tussen industriële en agrarische productie, naast de daartoe vereiste uitbreiding van de communicatiemiddelen — waarbij uitgegaan wordt van de afschaffing van de kapitalistische produktiewijze — is in staat de bevolking van het platteland los te scheuren uit het isolement en de achterlijke toestanden, waarin ze nu al duizenden jaren nagenoeg onveranderd vegeeteert. Neen, het is geen utopie als men beweert, dat de bevrijding van de mensen uit de door hun historische verleden gesmede ketens pas dan volledig zal zijn, wanneer de tegenstelling tussen stad en land is afgeschaft; de utopie ontstaat pas, wanneer men zich verstout ‘vanuit de bestaande verhoudingen’ de *vorm* voor te schrijven, waarin deze of gene tegenstelling van de bestaande maatschappij opgelost moet worden. En dat doet Müllberger, als hij zich de formule van Proudhon eigen maakt voor het oplossen van het woningvraagstuk. (...)

Niemand heeft zich nader ‘beziggehouden met de bepaalde concrete verhoudingen van de maatschappij’ dan Marx in ‘*Het Kapitaal*’. Hij heeft er vijftientig jaren aan besteed om ze naar

alle kanten te onderzoeken, en de resultaten van zijn kritiek bevatten overal evenzeer de kiemen van wat men oplossingen noemt, voorzover zulke heden ten dage in het geheel mogelijk zijn. Voor vriend Mülberger is dit echter niet voldoende. Het is allemaal abstract socialisme, dode abstracte formulering. In plaats van de ‘bepaalde concrete verhoudingen van de maatschappij’ te bestuderen, neemt vriend Mülberger genoegen met het doorlezen van enige deeltjes van Proudhon, die hem weliswaar zo goed als niets te bieden hebben over de bepaalde concrete verhoudingen van de maatschappij, maar daarentegen zeer bepaalde concrete wonderkuren voor alle maatschappelijke kwalen, en hij treedt met dit kant-en-klare plan voor redding van de maatschappij, met dit *systeem* van Proudhon, voor de Duitse arbeiders onder het voorwendsel, dat *hij* ‘de *systemen* goedendag zeggen* wil, terwijl ik ‘de omgekeerde weg kies!’. Om dit te begrijpen moet ik aannemen, dat ik blind ben en Mülberger doof, zodat elke communicatie tussen ons volstrekt onmogelijk is.

Toelichtingen

1 *'Het boerenvraagstuk in Frankrijk en Duitsland'* is een van de belangrijkste documenten van het marxisme ten aanzien van de agrarische kwestie. Engels schreef het artikel voor 'Die Neue Zeit'. De directe aanleiding ertoe vormden de opportunistische uitlatingen van von Vollmar ten aanzien van het landbouwvraagstuk, in het bijzonder diens verslag over de agrarische resolutie op het congres van Frankfort van de Sociaal-democratische Partij van Duitsland in oktober 1894. Von Vollmar beriep zich daarbij op het landbouwprogramma van de Franse socialistische, dat, naar hij beweerde, uitdrukkelijk de instemming van Engels had gekregen. Engels, die al voordien tegen soortgelijke beweringen was opgetreden, achtte het noodzakelijk in een speciaal artikel het revolutionaire proletarische standpunt ten aanzien van het boerenvraagstuk uiteen te zetten.

Engels' artikel was een slag tegen het opportunisme. In de Sociaal-democratische Partij van Duitsland werd in de voorbereiding van het congres van Breslau (oktober 1895) en tijdens het congres zelf het door von Vollmar vertegenwoordigde opportunistische standpunt onder invloed van Engels' kritiek veroordeeld. Daarna echter namen de opportunistische tendensen in de partijen van de Tweede Internationale meer en meer toe. Er werd geen acht meer geslagen op de door Engels uiteengezette marxistische beginselen van het bondgenootschap van de arbeidersklasse met de boeren en men liet vulgair- reformistische en revisionistische opvattingen toe. Lenin trad met kracht tegen dergelijke opvattingen op. Hij verdedigde de zuiverheid van de marxistische leer en ontwikkelde die verder.

2 Met de *Februari-revolutie van 1848* kwam een einde aan de heerschappij van de monarchie van het huis Orléans (1830—1848) en werd de Franse republiek ingesteld, de zgn. Tweede Republiek.

- 3 Louis Bonaparte genoot, als neef van Napoleon I, onder de boeren grote sympathie. Ze hadden in Napoleon I de verdediger van hun verworvenheden uit de grote Franse revolutie gezien tegen de pogingen tot herstel van het feodale, monarchistische bewind. Ze vergaten daarbij wel, dat Napoleon I in wezen de belangen van de tijdens de revolutie rijk geworden grote bourgeoisie had verdedigd.

Na de Februari-revolutie van 1848 kozen de Fransen Louis Bonaparte tot president van de Franse Republiek. In december 1851 voerde Louis Bonaparte een staatsgreep uit en benoemde zichzelf tot keizer der Fransen. (Zie ook K. Marx, *De achttiende Brumaire van Louis Bonaparte*, Pegasus, Amsterdam 1970.)

- 4 Het 10de Congres van de Franse arbeiderspartij vond van 24 tot 28 september 1892 in Marseille plaats. Het belangrijkste punt op de agenda was het werk op het platteland, daar de boeren in beweging waren gekomen en de partij bij de komende parlementsverkiezingen de steun van de boeren wilde krijgen. Het congres nam het agrarische program aan, dat een reeks van concrete eisen bevatte, die in het belang waren van het plattelandsproletariaat en van de kleine boeren. Het program bevatte echter ook een aantal afwijkingen van de socialistische beginselen en bepaalde concessies aan kleinburgerlijke tendensen onder de boeren en zelfs aan de belangen van de welvarende uitbuitende lagen. Deze fouten, die een weerspiegeling vormden van de opportunistische invloed, werden versterkt door het motiverende deel van het program en door de aanvullingen op het- program, die door het congres van de Franse arbeiderpartij in Nantes in september 1894 werden aangenomen.
- 5 *Code civil* — het van 1804 daterende Franse burgerlijke wetboek, dat in 1807 onder de naam Code Napoléon werd herschreven. Dit burgerlijke wetboek werd door de Fransen ook in de veroverde gebieden van West- en Zuidwest-Duitsland ingevoerd. In de Rijnprovincie bleef het ook na de vereniging met Pruisen van kracht. De Code Napoléon had in grote trekken de verworvenheden van de Franse revolutie gehandhaafd en was op de formele burgerlijke gelijkheid gebaseerd.
- 6 *Zweetsysteem* (sweating System) — waarmee bedoeld is 'het plaatsen van parasieten tussen kapitalist en loonarbeider, dus de onderver- pacting van de arbeid ... De winst van de tussenpersonen vloeit uitsluitend voort uit het verschil tussen de prijs van de arbeid, die de kapitalist betaalt, en het deel van deze prijs, dat deze tussenpersonen in werkelijkheid de arbeider betalen.' (Karl Marx, 'Het Kapitaal', Deel I, uitg. De Haan, Bussum.)

- 7 De cijfers zijn ontnomen aan een lezing, die door Robert Giffen op 15 januari 1878 in de Statistical Society werd gehouden over de accumulatie van het kapitaal in het Verenigde Koninkrijk ('Recent accumulations of capita! in the United Kingdom'), gepubliceerd in maart 1878 in het Londense 'Journal of the Statistical Society'.
- 8 In haar streven de socialistische arbeidersbeweging verdere vooruitgang te beletten en eigen heerschappij in stand te houden, maakte de bourgeoisie aan het eind van de 19de eeuw gebruik van een *antisemitische demagogie* als middel om de arbeidersbeweging te verzwakken. Ook joodse arbeiders en intellectuelen hadden zich bij de arbeidersbeweging aangesloten en sommigen van hen speelden daarin een vooraanstaande rol. Daarom trachtte de bourgeoisie een wig te drijven in de arbeidersbeweging. Aan de andere kant trachtte de bourgeoisie met antisemitische leuzen steun te verwerven onder de kleine burgerij, waar een sterke afgunst ten aanzien van succesvolle joodse concurrenten heerste. Economische moeilijkheden werden aan 'joods kapitaal' toegeschreven. Op het platteland werd de antisemitische agitatie bijzonder grof bedreven. Er ontstonden afzonderlijke antisemitische bewegingen en partijen: de Duits-sociale partij (1889), de antisemitische volkspartij (1890) en de Duits-sociale hervormingspartij (1894—1900).
- 9 Bedoeld zijn de provincies Oost-Pruisen, West-Pruisen, Posen, Brandenburg, Silezië, Pommeren en Saksen.
- 10 Engels schreef *'De mark'* vanaf medio september tot medio december 1882 als een aanhangsel bij de Duitse uitgave van zijn werk 'De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap'. Engels maakte hiertoe gebruik van al het materiaal, dat hij had verzameld in verband met zijn studies inzake de oergeschiedenis van de Duitsers.
- 'De mark' werd in 1883 in de 'Sozialdemokrat' te Zürich en eveneens als een door Engels speciaal bewerkt vlugschrift voor de boeren gepubliceerd onder de titel 'De Duitse boer. Wat was hij? Wat is hij? Wat zou hij kunnen zijn?' Tezamen met 'De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap' werd 'De mark' bij het leven van Engels in het Duits in vier oplagen uitgegeven.
- De onderhavige uitgave is vertaald naar de laatste door Engels na-geziene vierde Duitse uitgave uit 1891.
- 11 Georg Ludwig von Maurer is de schrijver van een uit twaalf delen bestaand werk over de staatkundige inrichting van het middeleeuwse Duitsland, vanaf het dorp tot en met de staat.
- 12 Zie *Caesar*, 'De bello Gallico', boek VI, hfst. 22.

- 13 *'Keizersrecht'* — de keizerlijke, door het centrale bestuur uitgegeven wetten van het Duitse rijk van de middeleeuwen. Een van de meest volledige verzamelingen van deze wetten is 'Das Keyserrecht nach der Handschrift von 1372', uitgegeven door H. E. Endmann, Cassel 1846. Engels ontleende zijn gegevens aan het deel 'Von rechte das die waelde hant'.
- 14 *Volksrechten* — het geschreven gewoonterecht (leges barbarorum) van de Germaanse stammen, die in de 5de tot de 7de eeuw enkele koninkrijken of hertogdommen hadden gesticht op het grondgebied van het voormalige Westromeinse rijk en daaraan grenzende gebieden. Deze rechten werden tussen de 5de en de 9de eeuw opgetekend; ze zijn opgenomen in de verzameling middeleeuwse bronnen, genaamd 'Monumenta Germaniae historica'.
- 15 *Het Ripuarische volksrecht* — het gewoonterecht van een der Oud-germaanse, Frankische stammen, de Ripuariërs (waartoe de Tubanten en Tencteren behoorden), die zich in de 4de eeuw aan de Rijn en Maas vestigden. Het Ripuarische volksrecht is de voornaamste bron voor het bestuderen van het maatschappelijke bestel bij de Ripuarische Franken. In de paragrafen 82 en 84 van de 'Lex Ribuaria et lex Francorum Chamavorum', Hannover 1883, wordt het particuliere bezit van het bebouwde land behandeld.
- 16 *Weistum* — verzameling van rechtsspreuken.
- 17 *Bessenwetgeving* — de 'Wet inzake diefstal in bossen' van 15 april 1878, die in het bijzonder het plukken van kruiden, bessen en paddestoelen zonder speciale toestemming van de politie verbodt.
- 18 *Schepenrechtbanken* werden na de revolutie van 1848 in enkele Duitse staten ingevoerd en later, in 1871, in geheel Duitsland. Ze bestonden uit een ambtshalve zitting hebbende rechter en twee bijzitters (schepenen). Anders dan het geval was bij de bijzitters van de gezworenenrechtbanken, moesten zij niet alleen de schuld vaststellen, maar ook de strafmaat bepalen; hun uitspraak was onaanvechtbaar.
- 19 Het *Westfrankische rijk* ontstond na het uiteenvallen van het rijk van Karei de Grote. Het vormde een tijdelijke en veranderlijke militair-administratieve eenheid. In 843 kwam het tot een definitieve verdeling van het rijk tussen de drie kleinzoons van Karei. De westelijke landen kwamen aan Karei II (de Kale); ze omvatten het grootste deel van het grondgebied van het huidige Frankrijk en vormden het West-frankische rijk.

- 20 *'gelegt'* — Duits, van het woord 'leggen' » leggen; het woord 'Bauernlegen' (letterlijk: boeren leggen, neerleggen, omleggen) is een begrip geworden, dat staat voor het te gronde richten van boeren, hen te verdrijven van hun hoeve. Onder moderne kapitalistische verhoudingen heet dat met een fraai woord 'saneren'.
In het onderhavige werk is het woord 'Bauernlegen' met zijn afleidingen verschillend vertaald: nu eens met verdrijven, dan weer met verjagen, soms is het onvertaald gelaten.
- 21 De *Dertigjarige oorlog* (1616—1648) maakte deel uit van een in heel Europa woedende strijd, die begonnen was met een opstand in Bohemen tegen de Habsburgse monarchie en de opmars van de katholieke reactie. Hij groeide uit tot een oorlog tussen het feodale, katholieke kamp (de Paus, de Spaanse en Oostenrijkse Habsburgers, de katholieke vorsten in Duitsland) en de protestantse landen (Bohemen, Denemarken, Zweden, het burgerlijke Holland en een reeks van Duitse staten, die de reformatie hadden overgenomen); deze kregen de steun van de Franse koningen, de rivalen van de Habsburgers. Duitsland werd het voornaamste strijdtoneel, het voorwerp van uitplundering en roofzuchtige aanspraken van de oorlogvoerenden. De oorlog, die in zijn eerste stadium het karakter droeg van een verzetsoorlog tegen de reactionaire krachten van het feodale, absolutistische Europa, leidde, vooral van 1635 af, tot een reeks van invallen in Duits gebied door rivaliserende buitenlandse veroveraars. De oorlog eindigde in 1648 met het sluiten van de Vrede van Westfalen, die de politieke versplintering van Duitsland verankerde,
- 22 De *nederlaag van Jena*, die Pruisen op 14 oktober 1806 leed en die leidde tot de kapitulatie van Pruisen voor het Napoleontische Frankrijk, bracht de hele voosheid van het sociale en politieke bestel van de feodale monarchie der Hohenzollern aan het licht.
- 23 De door Engels geschreven verhandeling *'Over de geschiedenis van de Pruisische boeren'* vormt het tweede deel van de inleiding tot de afzonderlijke uitgave — waartoe Engels de stoot had gegeven — van Wilhelm Wolffs artikelenserie 'Het Silezische miljard' Over de toestand van de boeren in Silezië, verschenen in de 'Neue Rheinische Zeitung*.
- 24 Het *gebied van de Pruisische Orde* — gebied, dat van de 13de tot de 15de eeuw beheerst werd door de Duitse Orde. De Duitse Orde was een geestelijke ridderorde in Pruisen, die tijdens de kruistochten in

1190 was gesticht. De Orde legde in Duitsland en elders op vrij grote stukken land beslag. In de 13de eeuw kwam het uitgestrekte gebied tussen de mondingen van de Weichsel (Wisla) en de Njemen, veroverd door onderwerping en uitroeiing van Baltische stammen en van een deel van de Litauers, onder de heerschappij van de Orde; dit gebied werd voor de Orde een bolwerk van agressie tegen Polen, Litauen en Russische vorstendommen. Na de nederlagen bij het Peipusmeer in 1242 ('Slag op het ijs') en in de slag bij Grunwald (Tannenberg) in 1410 raakte de Orde in verval en wist slechts een klein deel van zijn bezittingen te behouden.

- 25 *Cijnsboeren* — afhankelijke boeren, die persoonlijk vrij waren, maar voor hun erfelijke percelen grond een zekere betaling (cijns) in geld of natura moesten verrichten.
- 26 Het gaat om bepaalde categorieën afhankelijke boeren, die geen akkergrond bezaten.

Dorsboeren (Dreschgartner) werden in enkele streken van Duitsland, vooral in Silezië, afhankelijke boeren genoemd, die van de grondeigenaar een perceel grond met een huisje ter beschikking kregen en voor de grondeigenaar tegen een geringe beloning in geld of in natura overwegend dorswerkzaamheden moesten verrichten.

Huismannen (Hausler) waren afhankelijke boeren, die van de grondeigenaar een huisje met een bijbehorend stukje grond kregen, dat niet voldoende opbracht om daarmee het eigen gezin te voeden; zulke boeren waren gedwongen als dagloner bij de landheer te werken.

Dagloners (Instleute) noemde men die dagloners, die krachtens een voor een bepaald aantal jaren gesloten arbeidsovereenkomst de landheer moesten dienen; gedurende die tijd kregen ze een woning en een perceel grond voor eigen gebruik ter beschikking en een uitermate gering loon in natura en geld.
- 27 De *capitularia van Karei de Grote* waren koninklijke verordeningen en wetten, die de grondslagen van het Frankische rijk vormden.
- 28 Ten einde de Pruisische staat te verzekeren van geldelijke inkomsten en hem het oproepen van rekruten mogelijk te maken, vaardigde Frederik II een reeks van wetten uit, die zich keerden tegen het verdrijven van de boeren van hun percelen door de landheren; deze wetten hadden evenwel nauwelijks enig resultaat.
- 29 Op 18 maart 1848 vond in Berlijn een gewapende opstand plaats, die de inleiding vormde tot de burgerlijk-democratische revolutie van

1848/1849 in Duitsland. (Zie F. Engels, *Revolutie en contrarevolutie in Duitsland*, Pegasus, Amsterdam 1973.)

In de slag bij *Mollwitz* (10 april 1741) werden de Oostenrijkers door de troepen van Frederik II verslagen tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740—1748). In het gebied van *Sedan* werd op 1 september 1870 een van de hevigste veldslagen van de Duits-Franse oorlog van 1870/1871 geleverd; op 2 september moesten de Franse troepen kapituleren.

- 30 In een van die vier verordeningen, die van 8 april 1809, wordt b.v. verklaard, dat het afschaffen van de erfelijke persoonlijke afhankelijkheid niet betekent, dat de feodale verplichtingen van de boeren worden opgeheven.
- 31 De *Zevenjarige oorlog* (1756—1763) was een Europese oorlog, ontstaan door het streven naar veroveringen van de feodale, absolutistische mogendheden, alsmede door de strijd om koloniën tussen Frankrijk en Engeland. Engeland streed in bondgenootschap met Pruisen tegen de coalitie Oostenrijk, Frankrijk, Rusland, Saksen en Zweden. Frankrijk werd als resultaat van deze oorlog gedwongen zijn grootste koloniale bezittingen (o.a. Canada en de bezittingen in Oost-Indië) aan Engeland af te staan. Pruisen, Oostenrijk en Saksen behielden hun vooroorlogse grenzen.
- 32 *Akkervoedingen* (Ackernahrungen) noemde men boerenbedrijven, die zoveel grond en landbouwwerktuigen bezaten, dat het boerengezin zich van de eigen opbrengsten kon voeden, zonder zelf loonarbeid te verrichten of vreemde arbeidskrachten in dienst te nemen.
- 33 '*Staat van de intelligentie*' — een spreekwoordelijk geworden uitdrukking, waarmee de Pruisische staat werd bedoeld en die meestal ironiserend werd gebruikt. De uitdrukking stamt uit een uitspraak van Hegel, gedaan in een inaugurale rede aan de universiteit van Heidelberg op 28 oktober 1816, volgens welke juist de Pruisische staat op intelligentie gebaseerd was.
- 34 De na de opstand van 18 maart 1848 (zie noot 29) in Berlijn gevormde Nationale Vergadering werd uiteengejaagd, nadat de Pruisische reactionaire kaste weer moed had geput uit de val van Wenen en op 8 november 1848 een ministerie-Brandenburg/Manteuffel had ingesteld.
- 35 Engels citeert het verslag van de commissie voor landbouw van de Pruisische Tweede Kamer inzake het wetsontwerp over de afkoop van feodale lasten, dat op 2 maart 1850 van kracht werd. Het verslag was

op 23 november 1849 aan de Kamer voorgelegd. De cursivering is van Engels.

- 36 Engels refereert hier aan twee tabellen in het boek van Meitzen. De eerste tabel bevat de resultaten van de afkoopopcraties uit de tijd van 1816 tot 1848, de tweede die uit de tijd van 1816 tot eind 1865. De volledige titel van het boek luidt: August Meitzen, 'Der Boden und die landwirthschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates nach dem Gebietsumfange vor 1866', deel I, Berlijn 1868.
- 37 Het betreft hier een uittreksel uit het derde deel van Engels' werk 'Over het woningvraagstuk'. Engels bepaalt hierin zijn standpunt ten aanzien van de utopische stellingen over de opheffing van de tegenstelling tussen stad en land, die door Artur Miilberger, een volgeling van Proudhon, in zijn geschrift 'Die Wohnungsfrage. Eine sociale Skizze', Leipzig 1872, waren ontwikkeld.

Personenlijst

- Bismarck, Otto vorst van* (1815—1898): staatsman en diplomaat; vertegenwoordigde de belangen van de Pruisische jonkers; minister-president van Pruisen (1862—1872, 1873—1890) en rijkskanselier (1871—1890).
- Brandenburg, Briedrich Wilhelm graaf van* (1792—1850): Pruisisch generaal en staatsman, voorzitter van het contrarevolutionaire ministerie (november 1848 — november 1850).
- Caesar, Gajus Julitts* (ca. 100—44 v.o.j.): Romeins veldheer en staatsman.
- Brederik II* (1712—1786): koning van Pruisen (1740—1786).
- Brederik Willem III* (1770—1840): koning van Pruisen (1797—1840).
- Giffen, Sir Robert* (1837—1910): Engels econoom en statisticus, financieel, deskundige; hoofd van de afdeling statistiek in de Board of Trade (ministerie van handel en verkeer) van 1876 tot 1897.
- Kanitz, Hans Wilhelm Adexander graaf van* (1841—1913): politicus; een der leiders van de Conservatieve Partij, lid van de Noordduitse Rijksdag, van het Pruisische Huis van Afgevaardigden en van de Duitse Rijksdag; behartigde de belangen van de grote agrariërs.
- Karei de Grote* (ca. 742—814): sedert 768 koning der Franken; keizer van het Romeinse rijk (800—814).
- Krupp, Briedrich Alfred* (1854—1902): magnaat van de Duitse staal- en wapenindustrie.
- Lafargue, Paul* (1842—1911): Frans socialist, propagandist van het marxisme; lid van de Algemene Raad van de Internationale Arbeiders- associatie, medeoprichter van de Franse arbeiderspartij (1879), afgevaardigde naar de congressen van de Tweede Internationale van 1889 en 1891; leerling en strijdmakker van Marx en Engels, echtgenoot van Marx' dochter Laura.
- Leonhardt, Gerhard Adolf Wilhelm* (1815—1880): jurist en staatsman; minister van justitie van Hannover (1865/66) en van Pruisen (1867— 1879).
- Liebig, Justus jonkheer van* (1803—1873): chemicus; verrichtte baanbrekend werk op het gebied van de theoretische, speciaal de organische en analytische chemie, alsmede van de toepassing ervan in de landbouw.

Manteuffel, Otto Theodor jonkheer van (1805—1882): Pruisisch staatsman; vertegenwoordiger van de reactionaire adellijke bureaucratie; minister van binnenlandse zaken, afgevaardigde in de Tweede Kamer, minister-president en minister van buitenlandse zaken.

Meitzen, August (1822—1910): statisticus, historicus en econoom; schreef een reeks van werken over de geschiedenis van de landbouw in Duitsland.

Malberger, Artur (1847—1907): arts; kleinburgerlijk publicist, aanhanger van Proudhon.

Napoleon I Bonaparte (1769—1821): keizer der Fransen (1804—1814 en 1815).

Proudhon, Pierre-Joseph (1809—1865): Frans publicist, socioloog en econoom; ideoloog van de kleine burgerij, een der theoretische grondleggers van het anarchisme.

chülze-Delitzsch, Franz Hermann (1808—1883): kleinburgerlijk econoom en politicus; afgevaardigde in de Pruisische Nationale Vergadering (1848); behoorde in de jaren '60 tot de leiders van de Partij van de Vooruitgang; trachtte de arbeiders van revolutionaire strijd af te houden door het organiseren van coöperaties.

Stumm-Halberg, Karl Ferdinand jonkheer van (1836—1901): Duits groot-industrieel; als 'Koning Stumm' bekende invloedrijke figuur in het Saargebied; verbitterde vijand van de arbeidersbeweging.

Vollmar, Georg Heinrich von (1850—1922): sociaal-democraat, een der leiders van de opportunistische, reformistische vleugel van de Duitse sociaal-democratie; meermalen afgevaardigde in de Duitse Rijksdag en de Beierse Landdag.

Wolff, Wilhelm (Lupus) (1809—1864): onderwijzer, proletarisch revolutionair; nam deel aan de Burschenschaftsbewegung, een revolutionaire beweging onder de Duitse studenten in het eerste deel van de 19de eeuw; van 1834 tot 1839 gevangene in Pruisische kerkers; vanaf maart 1848 lid van de Centrale Instantie van de Bond der Communisten, in 1848/49 redacteur van de 'Neue Rheinische Zeitung', maakte deel uit van de uiterste linkervleugel van de Nationale Vergadering van Frankfort; vriend en strijdmakker van Marx en Engels.

Inhoud

Woord vooraf	5
Het bocrenvraagstuk in Frankrijk en Duitsland	9
I	11
II	25
De mark	39
Over de geschiedenis van de Pruisische boeren (Inleiding tot Wilhelm Wollfs brochure 'Het Silezische miljard')	61
(Over opheffing van de tegenstelling tussen stad enland)	77
Toelichtingen:	
Aantekeningen	83
Personenlijst	91

